

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Η κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων
Αποστόλων Καστοριάς και ο ζωγράφος
Ονούφριος

Γιώργος Γκολομπίας

doi: [10.12681/makedonika.345](https://doi.org/10.12681/makedonika.345)

Copyright © 2014, Γιώργος Γκολομπίας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκολομπίας Γ. (1983). Η κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων Αποστόλων Καστοριάς και ο ζωγράφος Ονούφριος. *Μακεδονικά*, 23(1), 331–357. <https://doi.org/10.12681/makedonika.345>

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ*

Ἡ κτητορική ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τῆς ἐνορίας Ἑλεούσας Καστοριάς (ἢ Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Γεωργίου, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορα)¹ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ Β. τοίχου καὶ παρεμβάλλεται ἔτσι ἀνάμεσα στὰ στηθάρια τῶν ἁγίων (γιατρῶν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ μαρτύρων ἀπὸ τὴν ἄλλη), ποὺ ἀποτελοῦν τὴ δεύτερη, ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ζώνη τοιχογραφιῶν. Ἡ ἐπιγραφὴ περιβάλλεται ἀπὸ λευκὴ ὀκταγωνικὴ ταινία πάχους 0,6-0,9 cm καὶ διαστάσεων 48,5 × 168 cm, ἡ κάτω πλευρὰ τῆς ὁποίας ἀπέχει ἀπὸ τὸ δάπεδο 229 cm· στὴν ἐξωτερικὴ παρυφὴ τῆς ταινίας ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, ὀρθογώνια, μὲ χρῶμα σκοτεινὸ μπλέ, πάχους 3,5 cm. Τὰ γράμματα εἶναι μαῦρα, ἐνῶ ὁ κάμπος δὲν ἔχει ἐνιαῖο χρωματισμό· γύρω-γύρω, σὲ μιὰ ζώνη 5-7 cm, ἔχει τὸ χρῶμα σκούρας ὄχρας (ὅπως τὰ φωτοστέφανα τῶν ἁγίων), μὲ κιτρινωπὲς ἀνταύγειες· στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια παίρνει διάφορες καφετιᾶς ἀποχρώσεις, ἀκόμη καὶ λευκάζουσες, ἀνάλογα μὲ τὴν κατὰ τόπους φθορά.

Ἡ κατάστασις τῆς ἐπιγραφῆς γενικὰ δὲν εἶναι καλὴ. Σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ μαῦρο χρῶμα ἔχει φθαρεῖ καὶ τὰ γράμματα διακρίνονται ἀπὸ τὴν ἀνοιχτότερη ἀπόχρωση καὶ τὴ μικρότερη στυλινότητα τοῦ ὑποστρώματός τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ τυχαῖα ὑπολείμματα τοῦ ἀρχικοῦ χρώματος. Ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς, λοιπόν, ὑπάρχουν ἀρκετὰ γράμματα ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσδιάκριτα καὶ ἄλλα ποὺ ἔχουν χαθεῖ ἐντελῶς. Ἡ καταστροφὴ εἶναι ἰδιαίτερα

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Βασίλη Κατσαρὸ γιὰ τὴν πολλαπλὴ συμβολή του στὴν ἐργασία αὐτή.

1. Ὁ Σ. Πελεκανίδης (Καστορία, Ι, Βυζαντινὰ τοιχογραφία, Θεσσαλονίκη 1953, 18 καὶ 37) προσθέτει στὴν ὀνομασία τῆς ἐκκλησίας ἐντὸς παρενθέσεων τὴ λ. «Τζώτζια», προφανῶς κατὰ λάθος, ἀντὶ γιὰ τὴ σωστὴ «Τζιάττα» (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ, βλ. καὶ Σ. Πελεκανίδης, ὁ.π., 13). Τὴν προσθήκη τοῦ Πελεκανίδη ἐπαναλαμβάνουν ὁ Ν. Μουτσόπουλος στὸν ἀρχαιολογικὸ του χάρτη τῆς Καστοριάς, βλ. Καστορία. Λεύκωμα. Ἱστορικῆ-χωροταξικῆ-πολεοδομικῆ-μορφολογικῆ μελέτῃ Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1972, πίν. 25· τοῦ Ἰδίου, Καστορία. Ἱστορία-μνημεῖα· λαογραφία ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της μέχρι τὸν 10ο μ.Χ. αἰῶνα, «Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 6 (1974), πίν. 2· τοῦ Ἰδίου, Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, καὶ ὁ Γ. Γούναρης, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστορία, Θεσσαλονίκη 1980, 21.

έντονη σὲ δύο κατακόρυφες ζώνες, σχεδὸν συμμετρικὲς μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸ μέσον τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ σὲ μία ἄλλη, ἐπίσης κατακόρυφη, στὸ δεξιὸ ἄκρο¹. Στις αἰτίες ποὺ αὐξάνουν τὴ δυσκολία ἀνάγνωσης πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ σκαψίματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ μερικὰ σημεῖα.

Μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀσχολήθηκαν στὸ παρελθὸν κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ὁ ἀρχιμανδρίτης Γερμανὸς Χρηστίδης² καὶ οἱ Ἄν. Ὁρλάνδος³, Παντ. Τσαμίσης⁴, Νικ. Μουτσόπουλος⁵ καὶ Γ. Γούναρης⁶. Οἱ παραπάνω μελετητὲς ἐξέδωσαν μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μουτσόπουλο, ποὺ παρέθεσε ἀπόγραφο δίχως μεταγραφὴ. Πιὸ ἐπιτυχημένη ἀπὸ αὐτὲς τὶς προσπάθειες ἀνάγνωσης πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ θεωρηθῇ τὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου, ποὺ κι αὐτὸ ὅμως δὲν στερεῖται μερικῶν παραλείψεων καὶ λαθῶν· ἐξάλλου ἡ ἔλλειψη μεταγραφῆς εἶναι σημαντικὸ μειονέκτημα⁷. Οἱ μεταγραφὲς τῶν ὑπόλοιπων ἐρευνητῶν δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὲς· αὐτὸ ἰσχύει στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ γιὰ τοὺς δύο πρώτους, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι, τουλάχιστον κατὰ τὰ τελευταῖα 62 χρόνια, ἡ φθορὰ τῆς ἐπιγραφῆς δὲν αὐξήθηκε.

Τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἄρχοντας Γεώργιος [- - -] Θεοδώρου, γιὸς τοῦ μακαρίτη παπα-Μανόλη, κοπίασε καὶ ξόδεψε γιὰ τὸν ἐκ βάθρων ἀνακαινισμὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου, ἀλλὰ πέθανε πρὶν προλάβει νὰ γίνει ἡ «ἱστορήσις», δηλ. ἡ ζωγράφισι τοῦ ναοῦ. Τὴ χρηματοδότηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, σύμφωνα μὲ ἐντολὴ ποὺ ἔφησε στὴ διαθήκη του, τὴν ἀνέλαβαν οἱ γιοὶ του. Ἔτσι ζωγραφίστηκε ὁ ναὸς πρὸς τιμὴν τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ γιὰ σωτηρίᾳ τῆς ψυχῆς καὶ μνήμη τῶν κτητόρων: τοῦ κυρίου Γεωργίου, τῆς γυναίκας του καὶ τῶν παιδιῶν τους. Τὸ ἔργο τελείωσε στὶς 23 Ἰουλίου 1547, ἐνῶ ἦταν πρωτόθρονος Καστοριάς ὁ Μεθόδιος, ὁ δὲ ζωγράφος λεγόταν Ὁνούφριος Ἀργίτης καὶ εἶχε σπουδάσει ζωγραφικὴ στὴ Βενετία⁸. Ἡ ἐπιγραφὴ τελειώνει μὲ τὴν παράκληση «εὐχεσθε καὶ μὴ κατα-

1. Πρβλ. Σ. Πελεκανίδη, ὅ.π., πίν. 202α καὶ Γ. Γούναρη, ὅ.π., πίν. 18β.

2. Γ. Χρηστίδης, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστοριάς, «Γρηγόριος Παλαμάς» 6 (1922) 174.

3. Α. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, «Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» 4 (1938) 162.

4. Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖά της, Ἀθήναι 1949, 127.

5. Ν. Μουτσόπουλος, Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς..., ὅ.π., ἐπιγρ. 131.

6. Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων..., ὅ.π., 21 κ.ε.

7. Ὁ Μουτσόπουλος, ὅ.π., 12, ἀναφέρει: «Στὸν τόμο ποὺ θὰ ἀκολουθήσει θὰ ὑπάρχει ἐπίσης ἡ μεταγραφὴ καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ ποὺ συγκεντρώσαμε...»· τὸ βιβλίο αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει ἐκδοθῆι μέχρι σήμερα.

8. Γιὰ τὶς διαφορὲς ἐκδοχὲς τῶν λέξεων «Ἀργίτης» καὶ «Βενετιῶν», βλ. παρακάτω, σ. 338-342.

[illegible]

Εἰκ. 1. "Αγ. Ἀπόστολοι. Ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ.

ρᾶστε διὰ τὸν Κύριον».

Τὸ κείμενο σὲ μεταγραφὴ εἶναι τὸ ἐξῆς (βλ. ἀπόγρ., εἰκ. 1)¹:

- 1 Ἰ· Ἀνέκηνήσθη ἐκ βάθρων γῆς ὁ θεῖος, καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος· τὸν ἅγιον ἐνδόξον καὶ πανεφύμων· ἀπόστολων]
- 2 κ(αὶ) κοριφαῖον, Πέτρον· καὶ Παῦλον· δεῖα ἐξόδου κόπτον, καὶ πόθον· τοῦ ἐντιμοτατοῦ [ἄρχο]γτο[ς]· κύρου· Γεωργίου [3-4]
- 3 Θεοδώρου· τοῦ ποτὲ παπᾶ Μανόλι, εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ. Μετα δὲ τὴν θανὴν τοῦ κ[υ]ρ[οῦ] Γεωργίου· οἱ νοῖ, αὐτοῦ ἐξῶ [δεν]
- 4 σαν δς εἶπεν ἐν τῇ δειαθήκει αὐτοῦ· ὅπως ἱστοριῶν ὁ ναὸς· τοῦ Θεο(ε)ῦ· ἐδοκοῦντος· Ἀνηστορίθῃ καὶ ἐκαλλοπίστη, εἰς δόξαν
- 5 καὶ τιμῇ· τῆς ἀγί(ας) κ(αὶ) ζωαρχεικῆς· τριᾶδος κ(αὶ) μνήμῃν (καὶ) σῶτηρί(αν) τὸν μακαρίον κτητῶρον, τοῦ κυρῶ Γεωργί(ον) σὺν τῆς σὺμ'βίου· κ(αὶ) τῶν τέκνων
- 6 αὐτῶν αμῆν· Ἐτελλίόθη ἔτη ἀπὸ Ἀδάμ· Ζ· Ν· Ε· (ἰνδικτιών)ος· Ε· (ἡλί)ον· [κ]ύ(κ)[λ]ος· ΚΖ· (σελήνης)· [κ]ύ(κ)λος· ζ· ἀπὸ δὲ τῆς ἐνσάρκον οἰκονομί(ας)· τοῦ Κ(υρίου) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ)· Α· Φ· Μῶξ·
- 7 Ἰουλίω· ΚΓ· ἐπεὶ τῆς ἀρχιερατί(ας)· τοῦ Ἀ· θρονον Καστορί(ας)· κυροῦ Μεθοδίου· Ὁ ἱστορίας Ὀνούφριος Αργήτης· ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τὸν Βεργετιὸν Ἰ οὖν θεωροῦνταις· εὐχεσθε κ(αὶ) μῇ καταράσσε δειὰ τῶν κ(ύριο)ν.

Π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς

Σ ε ι ρ ᾶ 1η: Ἀνέκηνήσθη ἐκ βάθρων γῆς²: ἡ ἐκφραση ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιότερου ναοῦ στὸν ἴδιο τόπο³.

Σ ε ι ρ ᾶ 2η: δεῖα: τὸ μικρὸ ε ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ Δ καὶ τὸ Ι, στὸ μὲν ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου εἶναι παραμορφωμένο, στίς δὲ μεταγραφὰς τῶν ὑπόλοιπων (στίς ὁποῖες γενικὰ δὲν καταβάλλεται ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν τήρησιν τῆς ὀρθογραφίας τοῦ κειμένου) παραλείπεται.

[ἄρχο]γτο[ς]: ὑπάρχει καὶ ἡ παραλλαγή «ἀρχόντου», ἡ ὁποία ὁμως

1. Ὁ χωρισμὸς τοῦ κειμένου σὲ σειρὲς στὴ μεταγραφὴ τοῦ Ὀρλάνδου εἶναι ἡμιτελής, ἐνῶ στίς μεταγραφὰς τῶν Τσαμίσῃ καὶ Γούναρη, μετὰ ἀπὸ ἓνα σημεῖο, τελείως λανθασμένους· ὁ πρῶτος ἀπαιρθεῖ 10 σειρὲς καὶ ὁ δεῦτερος 8.

2. Ἡ λ. «γῆς» ὑπάρχει μόνον στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου, δ.π.

3. Οἱ ἄλλες συνηθισμένες παραλλαγές στίς βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐπιγραφὰς ποὺ περιέχουν τὴ λέξιν «βάθρο» εἶναι: ἐκ βάθρων, ἐκ βάθρου, ἐκ βάθρων θεμελίων, ἐκ βάθρου θεμελίου, ἐκ βόθρων, ἐκ βόθρου, ἐκ βαράθρων (βλ. ἀντίστοιχα π.χ. Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἐπιγρ. 71, 87, 101, 111, 158, 159, καὶ «Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον» 29, 1973-1974, Χρονικά², πίν. 448δ).

ἐδῶ δὲν προτιμᾶται, γιατί ἀφενδὸς συναντᾶται σπανιότερα στὶς ἐπιγραφές¹ καὶ ἀφετέρου ὁ χώρος ποὺ καταλαμβάνόταν στὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ τελευταῖο γράμμα τῆς λέξης εἶναι κάπως στενὸς στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς V.

Γεωργίου [3-4] *Θεοδώρου*: σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐργασίες δὲν σημειώνεται ὅτι μετὰ τῶν λ. «Γεωργίου» καὶ «Θεοδώρου» παρεμβάλλεται μιὰ φθαρμένη λέξη, παρόλο ποὺ εἶναι φανερό ὅτι ἡ δευτέρα σειρά δὲν ἦταν δυνατό νὰ εἶναι τόσο κοντύτερη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες (βλ. ἀπόγρ., εἰκ. 1). Τὰ ὑπολείμματα τῶν γραμμάτων τῆς λέξης αὐτῆς εἶναι τόσο λίγα καὶ διάσπαρτα, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάγνωσή της. Φαίνεται ὡστόσο καθαρά μιὰ δασεία πάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ δευτέρου (ἢ ἴσως τοῦ πρώτου) γράμματος, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι αὐτὸ ἦταν φωνῆεν². Ἡ λέξη ποὺ λείπει πρέπει νὰ ἦταν ἓνα πρόθεμα στὴν ἐπόμενη λ. «Θεοδώρου» (χατζη-, παπα- κ.λ.), ποὺ συνέβαλλε στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ κτήτορα (π.χ. Χατζηθεοδώρου, Παπαθεοδώρου)³.

Σ ε ι ρ ὶ 3η: *τοῦ ποτὲ παπᾶ Μανώλι*: δηλ. γιὸς τοῦ μακαρίτη παπα-Μανόλη. Ἡ ἔκφραση «τοῦ ποτὲ» (ἢ ἀπλῶς «ποτὲ») εἶναι συνηθισμένη στὴ μετὰ-βυζαντινὴ ἐποχὴ ὡς δηλωτικὸ τοῦ ἀποθανόντος πατέρα.

εἰς μνημόσυνον: ἡ λ. μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐνθυμίου, τῆς ἀνάμνησης.

ἐξῶ[δεν]σαν: οἱ Ὁρλάνδος καὶ Γούναρης γράφουν «ἐφρό[ντι]σαν», ὁ Χρηστίδης «ἐξ[εδο]σαν», ὁ Τσαμίσης «ἐξο(δευ)σαντες» καὶ στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου φαίνεται «ἐπρο[---]σαν». Μετὰ τὸ σαφὲς Ξ φαί-

1. Στὴν Καστοριά ὑπάρχει μόνο στὴν κοντινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς ἐνορίας Ἑλεούσας («τοῦ ἀρχόντου κύρ Θεομάνος»), βλ. καὶ Ν. Μοῦτσόπουλου, δ.π., ἐπιγρ. 232· ἐπίσης στὸ ἴδιο βλ. π.χ. ἐπιγρ. 129 καὶ 162 («ἀρχον»=ἀρχόντος).

2. Ὁ Ὀνούριος, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἁγιογράφοι, συχνὰ χρησιμοποιοῦν πνεύματα καὶ σὲ μὴ ἀρχικά τῶν λέξεων φωνήεντα, π.χ. πανεφῦμων, κύρου, οὐί κ.λ.

3. Ὁ Γούναρης, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι μεταγραφεῖς, παραβλέπει τὸ φθαρμένο αὐτὸ πρόθεμα καὶ ὀνομάζει τὸν κτήτορα Γεώργιο Θεοδώρου, ἐνῶ σημειώνει (δ.π., 23): «Ἡ οἰκογένεια αὐτὴ εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλο μνημεῖο τῆς Καστοριάς. Μνημονεύεται στὴν καταστραμμένη σήμερα κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ἑλεούσης (...). Σ' αὐτὴν ἀναφέρονται ὁ Μανουὴλ Θεοδώρου, ὁ πατέρας του Θεόδωρος Θεοδώρου καὶ ὁ ἐξάδελφός του ἱερέας Γεώργιος Γκίνης». Ἡ ἀποψη ὁμως δὲν ἐδισταθεῖ. Συγκεκριμένα ἡ ἐπιγραφή στὴν ὁποία ὁ Γούναρης ἀναφέρεται (ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1551 καὶ ὄχι στὸ 1552, βλ. Α. Ὁρλάνδου, δ.π., 181), ἔγραφε: «δια συνδρομῆς κοποῦ καὶ ἐξοδου του εντιμοτατου ἀρχοντος Κυρ Μανουηλ του Κυρου Θεοδωρου (...) εἰς μνημοσυνον των μακαριων κτιτορων καὶ γονων αυτου κυρ Θεοδωρου καὶ Γεωργιου ιερεως Γκινη καὶ παντων των χριστιανων» (βλ. Α. Ὁρλάνδου, δ.π., καὶ Π. Τσαμίση, δ.π., 128), φαίνεται δηλαδὴ σαφὲς ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ λ. «Θεοδώρου» δὲν ἦταν τὸ ἐπίθετο τοῦ κυρ-Μανουήλ, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του (καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια ὅτι ὁ ἐξάδελφός του δὲν λεγόταν Γεώργιος, ἀλλὰ Ἰωάννης)ς Γκίνης, βλ. Α. Ὁρλάνδου, δ.π.).

νεται τὸ ἀριστερὸ τμήμα ἐνὸς γράμματος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι Ο ἢ ω ἢ Ε (ἢ C). Ἀπὸ τὶς παραλλαγές -ῶδευ-, ὀδευ- καὶ ἔδω- ἢ ἔδο- (ἐξέδωσαν)¹, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι ὁ χῶρος ποὺ καταλάμβαναν τὰ φθαρμένα γράμματα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τους, ἦταν ἀναλογικὰ μεγάλος, θεωρῶ προτιμότερη ἐκείνη ποὺ ἔχει τὸ μεγαλύτερο εὖρος, δηλαδὴ τὴν πρώτη (παρὸλο ποὺ ὁ Ὁνούφριος γράφει πιὸ πρὶν τῇ λ. «ἐξέδου» μὲ δμικρον)².

Σ ε ι ρ ᾶ 4η: ἐν τῇ δειαθήκει αὐτοῦ: ὅλες οἱ προηγούμενες ἐργασίες παραλείπουν τὸ αὐ- τῆς λ. «αὐτοῦ», ὁ δὲ Χρηστίδης ὅλη τῇ λέξει.

Σ ε ι ρ ᾶ 4η - 5η: εἰς δόξαν καὶ τιμῇ· τῆς ἀγί(ας) κ(αὶ) ζωαρχεικῆς· τριάδος κ(αὶ) μνήμῃν (καὶ) σωτηρί(αν): ὁ μὲν Χρηστίδης γράφει: «εἰς μνήμην σωτηρίας», ὁ δὲ Γούναρης: «εἰς μνήμην καὶ σωτηρίαν», δηλ. καὶ οἱ δύο παραλείπουν ἀδικαιολόγητα μισὴ σχεδὸν σειρὰ τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ περιέχει 37 γράμματα³. Ὁ Ὁρλάνδος γράφει: «εἰς δ.... καὶ τῇ μητρικῇ ιουρο....ιν αλλο....ν σωτηριαν», ὁ Τσαμίσης: «εἰς μνήμην καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ρ(ωσιω)ς ὑπὲρ τριάδος καὶ μνήμης σωτηρίας» καὶ τέλος στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες παραλείψεις, παραλλαγμένη εἶναι ἡ λ. «ζωαρχεικῆς»⁴, ποὺ διαβάζεται «[:]ωα[-]χειρτης»⁵.

Σ ε ι ρ ᾶ 5η: κτητῶρον: σ' ὅλες τὶς προηγούμενες ἐργασίες τὸ ω τῆς παραλήγουσας γράφεται ο.

σὺν τῆς σὺμ'βίου: τὸ σωστὸ «σὺν» ὑπάρχει μόνο στὴ μεταγραφὴ τοῦ Χρηστίδη. Στὶς ὑπόλοιπες ἀντὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχει ἡ λ. «καί», ἐνῶ στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου φαίνεται EVN.

Σ ε ι ρ ᾶ 6η: αὐτῶν αμῆν: οἱ Ὁρλάνδος, Τσαμίσης καὶ Γούναρης γράφουν: «αὐτοῦ ἀμήν».

ἐτη ἀπὸ Ἀδάμ: ὁ Τσαμίσης γράφει: «ἐτ(ο)ς ἀπὸ κοσμογονίας», στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου ὑπάρχει κάποια ἀσάφεια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι γράφουν: «ἐπὶ ἔτους Ἀδάμ».

1. Βλ. Δ. Δ η μ η τ ρ ᾶ κ ο υ, Μέγα λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τ. 3, λ. ἐκδίδωμι.

2. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα διττογραφίας στὴν ἐπιγραφὴ, ὅπως π.χ. στήν κατάληξη -ων τῆς γεν. πληθυντικοῦ (ἐνδόξων-πανεφύμων), στὸ ἄρσ. ἄρθρο τῆς αἰτ. ἐνικοῦ (τὸν -τῶν), στὸ ἀρχικὸ φωνῆεν τοῦ ρήματος «ιστοροῦμαι» (ιστοριθῆ-ἀνηστοριθῆ) κ.λ. Πρβλ. ἐπίσης στὶς ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ ἀπὸ εἰλητάρια ἁγίων (Ν. Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο υ, δ. π., ἐπιγρ. 134 καὶ 137) τὶς παραλλαγές «ημεῖν»-«μῖν».

3. Ὁ Γ ο ὕ ν α ρ η ς, δ. π., 23, ἀναφερόμενος στὴν προσθήκῃ τοῦ Ὁρλάνδου μεταξὺ τῶν λ. «εἰς» καὶ «σωτηρίαν», γράφει ὅτι «δὲν ὑπάρχει στὴν ἐπιγραφὴ ὁ σχετικὸς χῶρος γιὰ νὰ γραφοῦν τὰ 37 γράμματα».

4. Τὸν ὄρο «ζωαρχικῆς τριάδος» βλ. π.χ. στήν ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Σπαρμοῦ Ἐλασσόνας (Ν. Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο υ, δ. π., ἐπιγρ. 224, 225).

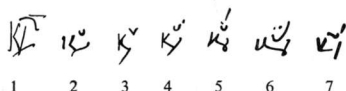
5. Στῇ λ. «τιμῇν» δὲν διακρίνεται ἂν τὸ δεῦτερο γράμμα ἐνάνειται ἢ ὄχι μὲ τὸ Τ μὲ ὀριζόντια κεραία, ἂν δηλ. εἶναι Ι ἢ Η. Ὁ Μουτσόπουλος γράφει THMHN.

$\bar{Z} \cdot \bar{N} \cdot \bar{E} \cdot$ 7055 (=1547 μ.Χ.).

(ἡλί)ον· [κ]ύ(κ)[λ]ος· $\bar{K}\bar{Z}$ · (σελήνης)· [κ]ύ(κ)λος· $\bar{\zeta}$ ¹: σὲ καμία μεταγραφὴ δὲν γίνεται ἔστω μνεῖα αὐτοῦ τοῦ τμήματος, ποὺ καταλαμβάνει τὸ 1/6 τῆς σειρᾶς. Ὁ Μουτσόπουλος τὸ παραθέτει στὸ ἀπόγραφό του, μὲ παράλειψη ὁμῶς τῶν ὑπολείμμάτων τῆς συντομογραφίας τῆς λ. κύκλος (ἡλίου) καὶ μὲ ἀλλοιώσεις, τόσο τοῦ γράμματος ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ Κ καὶ στὸ σύμβολο τῆς σελήνης, ὅσο καὶ τῆς συντομογραφίας τῆς λ. κύκλος (σελήνης).

Ἡ χρονολόγηση μὲ τοὺς κύκλους τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης (οἱ δύο ποῖοι ἐμφανίζουν περιοδικότητα ἀντίστοιχα κάθε 28 καὶ 19 ἔτη)², εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, σπανιότατη ὁμῶς σὲ κτητορικὲς ἐπιγραφές (δὲν ἔχω ὑπόψη μου κανένα παράδειγμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Ὀνούφριου στήν Ἀγ. Παρασκευὴ τοῦ Valsh, βλ. παρακάτω).

Παραθέτω ὁρισμένες παραλλαγές τῆς συντομογραφίας τῆς λ. κύκλος (κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ὅπως ἐμφανίζονται στὰ χειρόγραφα)³:

Ἄν καὶ κανένα ἀπὸ τὰ δύο σύμβολα ποὺ περιέχει ἡ ἐπιγραφὴ δὲν σῶθηκε ὁλόκληρο, σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω παραλλαγές (βλ. ἰδίως ἀρ. 5 καὶ 6) μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ φθαρμένη σήμερα κεραία τοῦ συμβόλου ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὴ βάση καὶ προχωροῦσε λοξὰ πρὸς τὰ πάνω καὶ ἀριστερὰ συνέβαλλε ἀσφαλῶς στὸ σχηματισμὸ ἐνὸς κ. Ὁ Ὀνούφριος προσθέτει στὸ πάνω μέρος τὴν κατάληξη -ος καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν γράφει ἓνα γράμμα, ποὺ ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ φαίνεται νὰ εἶναι λ καὶ ὄχι υ, ὅπως θὰ περιμέναμε⁴.

1. Γιὰ τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης βλ. π.χ. C. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*. Accedit Appendix ad Glossarium mediae et infimae latinitatis, Lugduni 1688 (φωτοτ. ἀνατ. Graz 1958), τ. 2: Notarum Characteres, στ. 5.

2. Βλ. V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, 2, Leipzig 1913 (φωτοτ. ἀνατ. 1978), 468-472, καὶ V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, 266 κ.έ.

3. Ἀντίστοιχα τῶν ἐτῶν 964, 1014, 1037, 1059, 1342, 1389 καὶ 1444, βλ. ἀντίστ. Kirsopp-Silva Lake, *Dated Greek minuscule manuscripts to the year 1200*, 1-10, Boston 1934-1939, πίν. 46j, 492, 516, 527· A. Turyn, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII e XIV scripti annorumque notis instructi*, Bibliotheca Vaticana, 1964, πίν. 195a καὶ 154· Α. Κομίνη, Πίνακες χρονολογημένων πατριακῶν κωδίκων, Ἀθήνα 1964, πίν. 40. Ἐπίσης βλ. Κ.-S. Lake, ὁ.π., πίν. 693, 505, 188, 544, 47, 330, καὶ Α. Turyn, ὁ.π., πίν. 154.

4. Στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ τοῦ Valsh ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Ὀνούφριο τῆς λ. κύκλος, του-

Τὸ ἔτος 7055 ἀπὸ κτίσεως κόσμου εἶχε κύκλο ἡλίου 27 ($\overline{\text{KZ}}$) καὶ σελήνης 6 ($\overline{\text{Z}}$)¹. Ἔτσι τὸ γράμμα μεταξὺ $\overline{\text{K}}$ καὶ (σελήνης) πρέπει νὰ εἶναι $\overline{\text{Z}}$, πράγμα πὺν ἐν μέρει ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ.

$\overline{\text{A}} \cdot \overline{\Phi} \cdot \overline{\text{M}}$ θξ: πάνω ἀπὸ τὸ $\overline{\text{M}}$ καὶ δεξιὰ βρίσκεται ἓνα γράμμα τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος, πὺν μᾶς δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ς ἢ ξ · γίνεται δεκτὴ ἢ δευτέρη ἐκδοχὴ, γιὰ τὸ ἔτος 7055 ἀπὸ Ἀδὰμ ἀντιστοιχεῖ (μέχρι καὶ τὶς 31 Αὐγούστου) στὸ 1547 μ.Χ. (ΑΦΜΖ). Ἀριστερὰ τοῦ ξ ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἴχνη ἐνὸς ἄλλου φθαρμένου γράμματος, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν στὴν κατάληξη $\overline{\Phi}$ τοῦ ἀριθμητικοῦ ἐπιθέτου (ἔτει... τεσσαρακοστῷ ἐβδόμῳ), ἢ ὁποῖα συνηθίζονταν πολὺ νὰ σημειώνεται στὶς χρονολογήσεις τῆς ἐποχῆς². Τὰ δύο αὐτὰ γράμματα σὲ ὅλες τὶς μεταγραφὰς ἀναφέρονται ἀπλὰ ὡς $\overline{\text{Z}}$, στὸ δὲ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου παραλείπονται.

Σεῖ ρ α ἑ 7η: Ἀ· θρονον (πρωτόθρονου): Οἱ Χρηστίδης καὶ Τσαμίσης γράφουν «Ἀγίου», ὁ Ὁρλάνδος καὶ ὁ Γούναρης «αθ» (ὑποσημειώνοντας «πρωτοθρόνου»), στὸ δὲ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου παραλείπεται τὸ Νθ.

κυροῦ Μεθοδίου: ὁ Μεθόδιος ἦταν μητροπολίτης³ Καστοριῆς ἀπὸ τὸ 1544 ὡς τὸ 1559 ἢ καὶ ἀργότερα, ὅπως δὴποτε ὅμως ὄχι πέρα ἀπὸ τὸ 1564⁴.

Αργήτης: μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς λέξεις τοῦ κειμένου, πὺν διαβάστηκε πολὺ πρόχειρα ἀπὸ ὅλους τοὺς μεταγραφεῖς· ὁ Χρηστίδης γράφει «ἀρτιτοῦ», ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς «τοῦ ἄρτι»⁵. Ἰδιαίτερα συζητήσιμο εἶναι τὸ τρίτο γράμμα, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ Γ ἢ Τ (εἰκ. 2). Ἐξετάζοντας τὴν ἐκδοχὴ νὰ εἶναι Γ, παρατηροῦμε ὅτι συνήθως ὁ ζωγράφος ἀποδίδει τὸ γράμμα αὐτὸ δίνοντας κάπως μικρότερη καμπυλότητα στὴν ὀριζόντια κεραία καὶ κάνοντας πιὸ λεπτὴ τὴν ἀπόληξή της· ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριὰ ἢ ὀξυκόρυφη πρὸς τὰ κάτω προσεκβολὴ τῆς ὀριζ. κεραίας συνηγορεῖ πολὺ ὑπὲρ τοῦ Γ, γιὰ τὶ εἶναι ὅμοια μὲ τὶς διακοσμητικὲς προσεκβολὰς πὺν χρη-

λάχιστο κατὰ τὸ πολὺ πρόχειρο ἀπόγραφο πὺν παραθέτει ὁ T h. P o r a (βλ. παρακάτω), εἶναι τελείως διαφορετικὴ.

1. Βλ. V. Grumel, ὁ.π.

2. Π.χ. «ἐπὶ ἔτους $\overline{\text{Z}}^{\omega}\Psi\overline{\text{E}}$ », «ἐν ἔτει $\overline{\text{Z}} \cdot \overline{\text{P}} \cdot \overline{\text{ME}}$ », «ἔτει $\overline{\text{Z}} \cdot \overline{\text{Z}} \cdot \overline{\Delta}$ » κ.λ. (βλ. ἀντίστ. Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἐπιγρ. 64, 230, 106).

3. Βλ. Σ. Βαρναλίδη, Ὁ Καστοριῆς μητροπολίτης καὶ ὄχι ἐπίσκοπος κατὰ τὸν ΙΕΤ' αἰῶνα, «Μακεδονικά» 22 (1982) 495-498.

4. Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, Καστοριά, «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια», τ. 7, Ἀθήναι 1965, στ. 403, καὶ Σ. Βαρναλίδη, ὁ.π., 496.

5. Ὁ Γούναρης μάλιστα (ὁ.π., 24) σημειώνει: «Ἀν (ἢ λέξη) εἶναι ἐπίρρημα, πὺν εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, τότε λείπει ὁ ρηματικὸς τύπος, ἢ μετοχὴ π.χ. ἐλθόντος. Δὲν μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ἂν τὸ ἄρτι εἶναι ἄλβανικὸ ὄνομα ἢ ἂν πρόκειται γιὰ κάποια συντομογραφία».

σιμοποιεῖ ὁ ζωγράφος στὰ γράμματα Γ καὶ Τ¹. Ἀντίθετα ἡ ἐκδοχὴ νὰ εἶναι Τ χωλαίνει ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ προσεκβολὴ (δηλ. ἡ ὑποτιθέμενη κάθετη κεραία τοῦ Τ) θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήγει σὲ πὺρ εὐρὺ καὶ τετράγωνο ἄκρο, πράγμα ποὺ συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ Τ τοῦ Ὁνούφριου²· ἐξάλλου ἡ ἔλλειψη στὸ ὑποτιθέμενο Τ τῶν ἐκατέρωθεν διακοσμητικῶν προσεκβολῶν τῆς ὀριζ. κεραίας ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη ἔνδειξη, ἀφοῦ παρατηρεῖται μόνο στὰ

Εἰκ. 2. Ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων. Λεπτομέρεια: Αογήτης.

Εἰκ. 3. Ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων. Λεπτομέρεια: πόλεος τὸν Βερετιόν.

μικρογράμματα τ τῆς ἐπιγραφῆς³. Παρόλο ποὺ στὶς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα δείγματα γραφῆς τοῦ Ὁνούφριου ποὺ σώζονται, δὲν συναντᾶται παρόμοιο σύμπλεγμα γραμμάτων, νομίζω ὅτι ἀπὸ τὰ παλαιογραφικὰ δεδομένα βγαίνει τὸ σχεδὸν βέβαιο συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο γράμμα εἶναι Γ· ἔτσι ἡ λέξη διαβάζεται «Αργήτης» (ἀνάγνωσις ποὺ τελικὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἐγγραφῆς τοῦ Ὁνούφριου Ἀργίτη στὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας, βλ. παρακάτω), σημαίνει δὲ τὸν καταγόμενον ἀπὸ τὸ Ἄργος⁴ ἢ εἶναι τὸ ἐπώνυμο τοῦ ζωγρά-

1. Πρβλ. τὸ ἀπόγραφο· ἐπίσης βλ. Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 130-144 (μερικὲς φορὲς ἡ προσεκβολή, ἰδίως στὸ Γ, εἶναι διπλὴ ἢ τριπλὴ).

2. Βλ. προηγ. ὑποσημ.

3. Ὅπως π.χ. στὸ τ τῆς κατάληξης τῆς ἰδίας λέξης (ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ ὅμως, ἂν καὶ μικρογράμματο, παρατηροῦμε ὅτι ἡ βάση τῆς κάθετης κεραίας εἶναι εὐρεία καὶ ὄχι ὀξυκόρυφη, βλ. εἰκ. 2).

4. Βλ. «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα»², τ. 5, 355, λ. «Ἀργεῖος». Εἶναι συνηθισμένη, ἰδίως στοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν κωδίκων, ἡ παράθεση μετὰ τὸ ὄνομά τους ἐνὸς ἐπιθέτου ποὺ δηλώνει τὸν τόπο καταγωγῆς τους, π.χ. Δυρραχίτης, Ραιδεστινός, Ρηγινός, Κεφαλλήν, Ρόδιος κ.λ. Βλ. Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν

φου (προερχόμενο πιθανότατα και αυτό από τη λ. "Αργος, τὸν τόπο καταγωγῆς τῶν προγόνων του)¹. Στὴν πρώτη περίπτωση προβληματίζει κάπως ἡ ὑπαρξὴ δύο συνεχόμενων προσδιοριστικῶν τόπου ('Αργίτης ἀπὸ τὴ Βενετία, βλ. παρακάτω)· τὸ πρόβλημα λύνεται ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὸ πρῶτο ἐννοεῖ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ 'Ονούφριου καὶ τὸ δεύτερο τὸν τόπο προέλευσης καὶ τῶν σπουδῶν του στὴ ζωγραφικὴ². Στὴ δευτέρη περίπτωση ἡ Βενετία μπορεῖ πάλι νὰ ληφθεῖ ὡς τόπος προέλευσής του, ἴσως ὁμως καὶ ὡς τόπος καταγωγῆς του³.

ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τὸν Βεργειόν: τὰ γράμματα Ν καὶ Ε τῆς λ. «Βενετιόν» εἶναι τὰ πιὸ πολυσυζητημένα τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ στὴ θέση τοῦ καθενὸς ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα σκάνσιμο, ποὺ ἔχει καταστρέψει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τὸ ἀντίστοιχο γράμμα (εἰκ. 3).

Ὁ Χρηστίδης ποῦ, ὅπως εἶδαμε, πρῶτος μετέγραψε τὴν ἐπιγραφὴ τὸ 1922, διάβασε τὸ ὄνομα τῆς πόλης ὡς «Γρεβενιδών»⁴, ἀλλὰ εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔχει σωστῇ τὴν ὑπόλοιπη σύνταξη τῆς φράσης (ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τῶν...). Ὁ Ὀρλάνδος (τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε καὶ Ὁ Τσαμίσης) διάβασε «ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως Βενετιου», σημειώνοντας: «ἄλλως τε ἡ Βενετία καὶ οὐχὶ τὰ Γρεβενὰ ἦτο 'ἐκλαμπροτάτη πόλις' κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα»⁵.

κωδικῶν ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204 (διδακτ. διατριβή), Ἀθῆναι 1978, 146-149.

1. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀντωνίου Da Millo, ὁ ὁποῖος ἦταν Κερκυραῖος, ἐνῶ ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ του, ὅπως δείχνει τὸ ἐπώνυμό του, ἦταν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ Μήλο. Βλ. Φ. Μαυροειδῆ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας στὸ ΙΣΤ' αἰῶνα. Ἔκδοσις τοῦ Β' μητρώου ἐγγραφῶν (1533-1562), Ἀθῆναι 1976, 64.

2. Πρβλ. τίς ἀνάλογες περιπτώσεις: «χειρι ευτελους, κωνσταντινου ταρσιτου· του εξ αθηνων, εν κρητη γεγονοτος» καὶ «δια χειρος του γεωργιου του νομικου του ταραν(τινου) εκ ζακυνθου», βλ. Κ.-S. Lake, ὁ.π., ἀντίστοιχα τ. 5, 18 καὶ τ. 8, 15· οἱ λ. «ταρσιτης» καὶ «ταραντινος» μποροῦν καὶ ἐδῶ νὰ ληφθοῦν ὡς δηλωτικὰ καταγωγῆς καὶ ἀντίστοιχα οἱ λ. «εξ αθηνων» καὶ «εκ ζακυνθου» ὡς δηλωτικὰ προέλευσης. Πρβλ. ἐπίσης Φ. Μαυροειδῆ, ὁ.π., 281 (Zorzi Mitilineo da Napoli de Romanìa—Γεώργιος Μυτιληναῖος ἐκ Ναυπλίου), Ι. Βελοῦδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία², Βενετία 1893, 136-137 (Γεώργιος ὁ Κορίνθιος ἐκ Μονεμβασίας) κ.λ. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν τοπωνυμικῶν ἐπιθέτων, ἂν δηλ. αὐτὰ δείχνουν τὸν τόπο καταγωγῆς ἢ τὸν τόπο τῆς τελευταίας μόνιμης ἐγκατάστασης τοῦ ἀτόμου, βλ. Φ. Μαυροειδῆ, ὁ.π., 64.

3. Βλ. προηγ. ὑπόσημ. Γιὰ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ Ὀνούφριου βλ. καὶ παρακάτω, σ. 355.

4. Τὸν ἀκολούθησε καὶ ὁ Ν. Καλογερόπουλος, ἐφημερίς «Πρωΐα», 7.12.1936.

5. Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., 162, ὑπόσημ. 2. Τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἀκολούθησαν ὁ Μ. Χατζηδάκης, Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine, «Hellénisme Contemporain», τεύχ. Μαῖου 1953, 204, καὶ ὁ Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρη-

Ὁ Ἰταλὸς ὁμῶς ἐρευνητὴς G. Valentini καὶ οἱ Ἀλβανοὶ συνάδελφοί του Theorphan Popa, V. Puzanova καὶ Dh. Dhamo, παίρνοντας σὰν ἀφορμὴ τοὺς ναοὺς καὶ τίς φορητὲς εἰκόνες ποὺ σώζονται μέχρι σήμερα στὴν Ἀλβανία καὶ ποὺ ζωγραφίστηκαν ἀπὸ τὸν Ὀνούφριο (ἕνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς ναοὺς βρίσκεται στὸ φρούριο τοῦ Βερατίου), καθὼς καὶ τὸ ὅτι μιὰ ἐπιγραφὴ σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ναοὺς (βλ. παρακάτω) τὸν ὀνομάζει πρωτοπαπὰ Νεοκάστρου (σημερινοῦ Elbasan), λαμβάνοντας δὲ ὑπόψη τὴ ζωγραφικὴ δράση τοῦ γιοῦ του Νικόλαου καὶ τῶν ἄλλων συνεχιστῶν τῆς τέχνης του στὴν ἴδια περιοχὴ, διατυπώνουν σὲ μιὰ σειρὰ δημοσιευμάτων¹ τὴ γνώμη ὅτι ἡ σωστὴ ἀνάγνωση τῆς ἐξεταζόμενης λέξης εἶναι «Be[ra]τίου» καταλήγουν λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι τόπος προέλευσης τοῦ Ὀνούφριου ὑπῆρξε τὸ Βεράτι (ἄλλοτε Belgrada, σημερινὸ Berat)² καὶ ἔτσι δυναμώνουν τὴν ἐξαρχῆς παγιωμένη ἅποψή τους ὅτι ὁ ζωγράφος ἦταν Ἀλβανός³. Τὴν ἀνάγνωσή τους παραδέχεται ἀνεπιφύλακτα ὁ Γούναρης⁴ (ὁ ὁποῖος ὁμῶς

σκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση, Ἀθῆναι 1957, 259, 262 καὶ 281. Ἐπίσης τὴ Βενετία ὡς τόπο προέλευσης τοῦ Ὀνούφριου μετὰξὺ ἄλλων ἀναφέρει καὶ ὁ Φ. Πι ο μ π ι ο ς, Ἑλληνικὲς ἀγιογράφοι μέχρι τοῦ 1821, Ἀθῆνα 1979, 195.

1. G. Valentini, *Precisazioni intorno al pittore albanese metabizantino Onofrio, «Shejzat»* 6 (1962) 183-184· T. H. Popa, Onufre, une figure éminente de la peinture médiévale albanaise, «*Studia Albanica*» 1966¹ (σ. 291-303) 294· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Të dhëna të reja rreth piktor Onufrit, «*Studime Historike*» 1966¹, 141-145· V. Puzanova - D. Dhamo, O tvorcestve Albanskogo srednevekovogo hudoznika Onufrija, «*Studia Albanica*» 1966¹ (σ. 281-290) 288.

2. Ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ τίτλος «λαμπροτάτη πόλις» δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὴν ὁποία βρισκόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ Βεράτι.

3. Οἱ ὑπόλοιπες ἐργασίες τῶν Ἀλβανῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὸν Ὀνούφριο (στὶς ὁποῖες πάντα τονίζεται ὅτι ἡ ἐθνικότητά του ἦταν ἄλβανικὴ) εἶναι οἱ ἑξῆς: V. Puzanova, Piktori shqiptar i shek. XVI-të- Onufri nga Neokastra (Elbasani), «*Buletin për Shkencat Shqetërore*» 1953³, 3 κ.έ.· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Mbi punimet e piktor Nikollës në kishën Vllaherna (në kështjellën e Beratit), «*Buletin për Shkencat Shqetërore*» 1957¹, 64-76· T. H. Popa, Onufri piktori i madh shqiptar i shek. XVI, «*Buletin për Shkencat Shqetërore*» 1957¹, 203-219· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Piktoret mesjetarë shqiptarë, Tiranë 1961, 37-62· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Onufri ikonograf i shquem shqiptar, «*Buletin për Shkencat Shqetërore*» 1962¹, 54-75· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Piktori Onufri dhe gjendja e artit piktorial në vendin tonë gjatë shekujve të mesjetës, «*Nandori*» 1962¹, 140-151· τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Icônes et miniatures du Moyen âge en Albanie, Tiranë 1974, 7 καὶ 58-75· D. H. Dhamo, L'élément ethnographique dans la peinture médiévale d'Onufre et de Nicolas, «*La conférence nationale des études ethnographiques*», Tirana 1977, 539-548· H. Nallbani, Të dhëna të reja për veprimtarinë e piktor Onufrit të përfutara gjatë restaurimit, «*Monumentet*» 13 (1977) 85-93. Μνεῖα τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἔργου τοῦ Ὀνούφριου, καθὼς καὶ τῆς «σχολῆς» του, γίνονται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα γενικότερα ἄρθρα στὰ παραπάνω ἄλβανικὰ περιοδικά.

4. Γ. Γούναρης, ὁ.π., 22-24, 79 καὶ 181.

δέν συμμερίζεται την άποψή τους για την εθνικότητα του 'Ονούφριου)¹, αλλά και ό Μ. Χατζηδάκης σε νεότερη εργασία του².

Έξετάζοντας προσεκτικά τὰ υπολείμματα τῶν σκαμμένων γραμμάτων (εἰκ. 3), παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ πάνω σώζεται ἀριστερὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος μιᾶς κάθετης κεραίας, πάνω δεξιὰ τὸ ἄκρο μιᾶς ἄλλης κάθετης καὶ κάτω δεξιὰ μιὰ γωνία. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δέν ὑπάρχει ὀριζόντια κεραία ποὺ νὰ ἐνώνει τὸ πάνω ἄκρο τῆς ἄρ. κάθετης μὲ τὸ ἴχνος ποὺ βρίσκεται πάνω δεξιὰ, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας, ἀποκλείουμε τὴν πιθανότητα τὸ σκαμμένο γράμμα νὰ ἦταν Ρ. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸ ὅτι φαίνεται μιὰ λοξὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ δεξιὰ κεραία νὰ ξεκινᾷ σχηματίζοντας γωνία μὲ τὸ πάνω ἄκρο τῆς ἄρ. κάθετης, καταλήγουμε στὸ βέβαιον συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ Ν (τὸ Μ ἀποκλείεται γιατί δέν φαίνεται ἀνάλογη λοξὴ κεραία νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πάνω δεξιὰ ὑπόλειμμα). Ἀλλὰ ὅσον ἀφορᾷ καὶ στὸ ἄλλο γράμμα, ἀπὸ τὰ υπολείμματά του (τὶς καμπύλες ἀπολήξεις στὸ δεξιὸ μέρος, πάνω καὶ κάτω, καὶ τὰ τμήματα καμπύλης ἀριστερὰ, πάνω καὶ κάτω) βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι μόνο Ε ἢ C μπορεῖ νὰ ἦταν, καὶ σὲ καμία περίπτωση Α· μεταξὺ Ε καὶ C γίνεται δεκτὸ φυσικὰ τὸ πρῶτο, ὥστε νὰ προκύπτει καταληπτὴ λέξη³.

Οἱ λανθασμένες ἀναγνώσεις («πολεον Βενετιου» καὶ «πόλεον Βε[ρα]-τίου» ἀντὶ «πόλεος τὸν Βεργτιόν») δικαιολογοῦνται κάπως καὶ ἀπὸ τὴ μερικὴ φθορὰ τῆς κατάληξης -ος τῆς λ. «πόλεος», τοῦ τ τῆς λ. «τόν» καὶ τῆς κατάληξης ON τῆς λ. «Βεργτιόν» (ὅλα αὐτὰ τὰ γράμματα, ποὺ ἀπὸ μόνα τοὺς δείχνουν ὅτι ἡ ἀναφερόμενη πόλη μόνο ἡ Βενετία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ὁρος «τῶν Βερατιῶν», λείπουν στὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου, πλὴν τοῦ τ τῆς λ. «τόν», ποὺ εἶναι τελείως ἀλλοιωμένο· ἀπορία ἐπίσης προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἴδιο ἀπόγραφο τὰ δύο ἀμφισβητούμενα γράμματα ΝΕ παραθέτονται ἀκέραια, παρόλο ὅτι λίγα μόνο υπολείμματά

1. Ὁ.π., 81 καὶ 181.

2. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453-1700) καὶ ἡ ἀκτινοβολία της, «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τ. 10, Ἀθήνα 1974, 426.

3. Ἡ λ. Βενετία στὸν πληθυντικὸ (Βενεταί) συνηθιζόταν πολὺ μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰ., π.χ. «ἐν τῇ περιφανεί καὶ λαμπρῇ πόλει τῶν Βενετιῶν», 1541 (βλ. Μ. Μανούσκα, Γράμματα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν τοῦ 16ου αἰ. ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, «Θησαυρίσματα» 5, 1968, 12, ὑποσημ. 4)· «ἐν τῇ περιφανεί πολιτείᾳ τῶν Ἑνετιῶν», μέσα 16ου αἰ. (τοῦ Ἰδίου, Ἐπιτροπικὸν Μητροφάνους Καίσαρῆς, πατριαρχικοῦ ἐξάρχου εἰς Βενετίαν (1549), «Θησαυρίσματα» 11, 1974, 15)· «ἐν Οδνετιῶν πόλει», 1549 (δ.π., 17)· «ἐκλαμποτάτων καὶ περιφανεστάτων Ἑνετιῶν», 1642 (τοῦ Ἰδίου, Ἀλληλογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας (1641-47) μὲ τοὺς ἡγεμόνες Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πρακτικά της, «Θησαυρίσματα» 15, 1978, 16)· «ἐν βενεταίς», «ἐν κλειναῖς Βενεταίς» (ἢ «Ἑνεταίς») κ.λ. (τοῦ Ἰδίου, Βιβλιογραφία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας, «Θησαυρίσματα» 10, 1973, 11 κ.ε.).

τους σώζονταν, λόγω τοῦ σκαψίματος ποῦ προαναφέραμε, προφανῶς ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἀνάγνωσης (1922), ἀλλίως δὲ θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνουν ἀντικείμενο διαμάχης).

Ἡ οὖν θεωροῦνται: ὁ Χρηστίδης γράφει: «οὐν ἐωρτάζονται», ἐνῶ στὶς ἄλλες τρεῖς μεταγραφὰς παραλείπεται τὸ «οὐν».

εὐχεσθε κ(αί) μὴ καταράσθε διὰ τῶν κ(ύριο)ν: οἱ διάφορες παραλλαγές τῆς εὐχῆς ἀπαντῶνται στὰ περισσότερα βιβλιογραφικὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων¹ (ὁ Ὀνούφριος στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ Valsh γράφει: «οἱ θεωροῦνταις εὐχεσθε δεια τον Κ(ύριο)ν τω δωντι την χαρην», βλ. παρακάτω). Ὁ Χρηστίδης παραλείπει τὸ «δεῖα τῶν κ(ύριο)ν», ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι μεταγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι στὴ θέση τοῦ γράφουν: «ἀμήν», στὸ δὲ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου λείπει ἡ ἀρ. λοξὴ κεραία τοῦ Δ, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτὸ νὰ φαίνεται σὰν σταυρός. Ἀπὸ τὸ ζωγράφο γράφεται μὲ εἰ καὶ τὸ «δεια» τῆς δευτέρας σειρᾶς (ὅπως καὶ τὰ «δεια» στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ Valsh)².

Ὁ ζωγράφος Ὀνούφριος εἶναι μιὰ ιδιαίτερα σημαντικὴ μορφή τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 16ου αἰ. ποῦ καλλιτεχνικὰ κινήθηκε, τουλάχιστο ἀπὸ ὅσα ξέρουμε μέχρι σήμερα, ἀποκλειστικὰ στὸ χῶρο τῆς Δ. Μακεδονίας καὶ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Οἱ σωζόμενοι ναοί, τῶν ὁποίων ἡ «ἱστορία» ἀποδίδεται σ' αὐτόν, ἀνέρχονται μέχρι σήμερα σὲ ἐφτά³. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται στὴν Καστοριά: οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι τῆς ἐνορίας Ἑλεούσας («τοῦ Γεωργίου», 1547) καὶ οἱ Ἀγ. Ἀνάργυροι τοῦ Γυμνασίου (ἀχρονολόγητος)⁴· τρεῖς στὴ Ν. Ἀλ-

1. Π.χ. «εὐχεσθε διὰ τὸν κ(ύριο)ν καὶ μὴ καταράσθε» (βλ. H. S t e v e n s o n, Codices manuscripti palatini graeci, Bibliothecae Vaticanae, Romae 1885, 120): «εὐχεσθε καὶ μὴ καταράσθε» (Κ. - S. L a k e, ὁ.π., τ. 8, πίν. 551, 582, 590· τ. 9, πίν. 642, 668 κ.λ.)· «εὐχεσθε (ἢ εὐξασθε) ὑπὲρ ἡμῶν (ἢ ὑπὲρ τῶν κ(ύριο)ν)» (Κ. - S. L a k e, ὁ.π., τ. 5, πίν. 310, 334, 346, 363 καὶ τ. 9, πίν. 620, 650) κ.λ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ἀρκετὰ χειρόγραφα, στὴν ἔκφραση «διὰ τὸν κ(ύριο)ν» παρατηρεῖται συνένωση τοῦ α τῆς λ. «διὰ» μὲ τὸ τ τῆς λ. «τόν» (βλ. π.χ. Κ. - S. L a k e, ὁ.π., τ. 5, πίν. 310, 332· τ. 9, πίν. 625 κ.λ.), πράγμα ποῦ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν προκείμενη περίπτωση.

2. Ὁ Μ. Χ α τ ζ ῆ δ α κ η ς (Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη..., ὁ.π.) ἀναφέρει γιὰ τὸν Ὀνούφριο: «εἶναι πάντως ἐξίσου χαρακτηριστικὲς οἱ (...) ἀνωγες ὀρθογραφικὰ ἐπιγραφές ποῦ συνοδεύουν ὅλες τὶς τοιχογραφίες του», πράγμα ποῦ, καθὼς φάνηκε ἀπὸ τὰ προηγούμενα, δὲν ἰσχύει (ἐκτὸς ἀπὸ λίγες μόνο ἐπιγραφές του σὲ εἰλητάρια ἁγίων, π.χ. βλ. Ν. Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο υ, ὁ.π., ἐπιγρ. 130, 140 καὶ 141).

3. Ἡ, κατὰ προσέγγισιν ἔστω, τοποθέτηση τῶν ναῶν σὲ χρονολογικὴ σειρὰ ἀπαιτεῖ συγκριτικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τους.

4. Ἐπιστημάνθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Γ ο ὕ ν α ρ η (ὁ.π., 80), μὲ βάση τὸ ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου (βλ. σ. 345, ὑποσημ. 1 ἐδῶ).

βανία: ὁ Ἄγ. Νικόλαος (ἄχρον.) καὶ ἡ Ἄγ. Παρασκευὴ (1553/54) ἀντίστοιχα στὰ χωριά Shelcan καὶ Valsh τῆς περιφέρειας Shpati (Σπαθίας) τοῦ Ἑλμπασάν, καθὼς καὶ οἱ Ἄγ. Θεόδωροι¹ στὸ φρούριο τοῦ Βερατίου (ἄχρον.). τέλος, οἱ ὑπόλοιποι δύο στὸ χωριὸ Zgze τῆς περιοχῆς Πρίλεπ (Περλεπέ) τῆς Ν. Γιουγκοσλαβίας: ἡ Μεταμόρφωση (στὸ μοναστήρι τοῦ χωριοῦ) καὶ ὁ Ἄγ. Νικόλαος (καὶ οἱ δύο ἀχρονολόγητοι)².

Σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις πρώτους ναοὺς σώζεται καὶ ἀπὸ μία παραλλαγή τῆς χαρακτηριστικῆς παράκλησης τοῦ ζωγράφου πρὸς τὸν ἱερωργοῦντα ἱερέα:

† "Όταν εἰς Θ(ε)ν ἐκπετάσις τὰς χεῖρας σου, ὦ Θ(ε)ν θύτα, μνήστητι καμοῦ/τοῦ ἁματωλοῦ, καὶ ἁμαθούς, Ὁ/νουφριον, τάχα καὶ ζωγράφων. (στὴν πρόθεση τῶν Ἄγ. Ἀποστόλων Καστοριάς)³.

1. Οἱ Ἄλβανοι ἐπιστήμονες ἀπέδωσαν στὸν Ὀνούφριο τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ (ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ὑπολείμματα καὶ ἀρχαιότερης τοιχογράφησης) μὲ βάση τὴν τεχνολογία καὶ τὸν τρόπο ἐργασίας. Ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Ἄγ. Θεόδωροι ζωγραφίστηκαν πρὶν τὸ 1547 καὶ μάλιστα ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἐπίδοσης τοῦ Ὀνούφριου στὴν τοιχογράφηση νῶν μετὰ τὴν τελειοποίησή του ὡς ζωγράφου φορητῶν εἰκόνων, ἐπειδὴ αὐτοὺς δὲν ἔχει ἀπαλαγεῖ ἀκόμη ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ζωγραφικῆς τοῦ καβαλέτου (μεγαλύτερη διακοσμητικότητα, μικρὲς μορφές κ.λ.) καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει καλὸ δέσιμο τῶν χρωμάτων μετὰ τὸ ἀσβεστοκονίαμα (βλ. V. P u z a n o v a - D. D a m o, O tvorcestve..., ὁ.π., 287-288, καὶ H. N a l l b a n i, Tē dhēna tē reja pēr veprimtarinë..., ὁ.π., 88-89. Ἐπίσης βλ. V. P u z a n o v a, Mbi punimet e piktor Nikollës..., ὁ.π., εἰκ. 5, καὶ T h. P o p a, Onufri piktori i madh..., ὁ.π.).

2. Βλ. B. B a b i ć, Fresko-zivopis slikara Onufrija na zidovima crkava prilepskog kraja, «Zbornik za likovne umetnosti» 16 (Novi Sad, 1980) 271-280. Ἀπὸ τὶς φωτογραφίες τῶν τοιχογραφιῶν τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ποὺ συνοδεύουν τὸ παραπάνω ἄρθρο (φωτ. 2-16), προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἀπόδοση ἀπὸ τὸ ζωγράφον ὀρισμένων γραμμάτων, π.χ. μερικῶν Δ (ὁ.π., φωτ. 13, 16), μερικῶν Ν (ὁ.π., φωτ. 8), τῶν διακοσμητικῶν προσεκβολῶν τῶν ὀριζ. κεραίων στὰ Γ καὶ Τ κ.λ. (πρβλ. N. M o u t s ó p o u λ o u, ὁ.π., πίν. 130-144' ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὁ γραφικὸς χαρακτήρας ποὺ ἀκολούθησε ὁ Ὀνούφριος στοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους παρέμεινε ἐντελὼς ἀμετάβλητος καὶ στὰ ὑπόλοιπα ζωγραφικὰ του σύνολα στὴν Καστοριά καὶ στὴν Ἀλβανία· βλ. καὶ T h. P o p a, Onufri ikonograf..., ὁ.π., 56-59). Ἀκόμη χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀνοιχτοῦ εὐαγγελίου στὴν τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα στὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης (B. B a b i ć, ὁ.π., φωτ. 4) ἔχει γίνῃ προφανῶς ἀπὸ ἄλλον ζωγράφον, ἴσως βοηθὸ τοῦ Ὀνούφριου, ἀφοῦ τὰ γράμματά της δὲ μοιάζουν καθόλου μετὰ τὰ δικά του.

3. Βλ. N. M o u t s ó p o u λ o u, ὁ.π., ἐπιγρ. 142 (ὅπου παραλείπονται μερικὰ πνεύματα). Σχετικὰ μὲ τὸ ναὸ ἔχω νὰ προσθέσω ὅτι στὸ Ν. τοῖχο, στὴ δεξιὰ μεριὰ τοῦ τμήματος κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ μεγάλο παράθυρο, μετὰ τὴν κατὰ τόπους ἀπολέπιση καὶ πώση τοῦ μεταγενέστερου ἐπιχρίσματος, ἔχουν φανεῖ τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς πολὺ φθαρμένου στηθαρίου μὲ τὴ λέξη ΠΙΣΤΗC στὸ μέσο τοῦ πάνω τμήματός του. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ στηθαρίου ἀνάμεσα στοὺς δόλωσμούς ἀγίους, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη, ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ζώνη τοιχογραφιῶν, δείχνει ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ διακαπτόταν σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο. Φαίνεται

† "Οταν εἰς Θ(ε)ν /ἐκπετάσις τὰς χεῖρας σου, ὦ Θ(εο)ῦ θῦτα, μνήσ[
[1-2 σειρές]¹/νουφριου, ζωγ[ρά]/φου, ἱερέος κ(αι)/πρωτοπαπᾶ Νε/[ὶ]οκ[ᾶ]ς[ρου]
(στοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τοῦ Γυμνασίου Καστοριάς)².

† "Οταν εἰς Θ(ε)ν /ἐκπετάσις τὰς χεῖρας σου ὦ Θ(εο)ῦ θῦτα /μνησθητι,
κ(αι) ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ /κ(αι) ἀμαθούς· Ὀνουφρίου ζωγράφου (στὸν Ἀγ.
Νικόλαο τοῦ Shelcan)³.

† "Οταν εἰς Θ(ε)ν, ἐκπετάσις τὰς χεῖρας σου /ὦ Θ(εο)ῦ θῦτα μνησθητι,
κάμου τοῦ ἀμαρτωλοῦ /Ὀνουφρίου, ἱερέος· ζωγράφου κ(αι) πρῶτοπ(α)π(α)
Νεοκάστρου. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρα Ταπεινώση
στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ τοῦ Valsh⁴. Στὴν ἴδια ἐκκλησίᾳ διατηρεῖται καὶ ἓνα
μέρος τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, στὸ ὁποῖο, κατὰ τὸ ἐντελὸς πρόχειρο
ἀπόγραφο τοῦ Th. Pora, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

[---]αυξνηθη παρα της χωρας/Βαλεσεων κ(αι) εζωγραφιθει δει εξο-
δον [---]/ [---] κ(αι) ο ευλαβεστατος ιερεις Γεοργιος του /Λογοθετι
εδοσαν ομπολα [---] τα [---] Νεοκαστ/ρου Οι θεορουνταις ευχεσθε δεια τον
Κ(υριο)ν τω δωντι την /χαρην Επει ετου(ς) ΖΕΒ (ηλιου) κυκ(λος) ζ
(ινδικτιωνος) IB (σελήνης) κυκλ(ος) [ΙΓΓ]⁵.

λοιπὸν ὅτι τὸ ὑπερκείμενο παράθυρο, τουλάχιστο κατὰ τὸ δεξιό του μέρος, ὑπῆρχε καὶ
στὸν ἀρχικὸ ναό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἄλλο τοῦ ἴδιου τοίχου, ποὺ φανερά κόβει στὴ μέση
τὶς τοιχογραφίες καὶ εἶναι ἐπομένος μεταγενέστερο. (Ὁ Γ ο ὑ ν α ρ η ς, δ.π., 21, θεωρεῖ
καὶ τὰ δύο παράθυρα ὡς μεταγενέστερα).

1. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο τοῦ Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο υ (Καστοριά. Λεύκωμα..., δ.π., 60,
εἰκ. 2) καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀποτοιχισμένη ἐπιγραφὴ (βλ. ἐπόμενη ὑπόσημ.) δίνονται
ἡ λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι οἱ σειρές «Θ(εο)ῦ θῦτα, μνήσ» καὶ «νουφριου, ζωγ[ρά]» εἶναι
συνεχόμενες· αὐτὸ ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ μιᾶς ἢ δύο παρεμβολόμενων σειρῶν καὶ
στὴν ἔνωση τῶν δύο ἀποτοιχισμένων τμημάτων σὲ ἓνα.

2. Ἡ ἐπιγραφὴ σώζεται ἀποτοιχισμένη στὸ ἱερὸ τῶν Ἀγ. Ἀναγύρων (ὁ Γ ο ὑ ν α ρ η ς, δ.π., 80, ὑπόσημ. 5, γράφει: «Σήμερα ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει καταστραφεί», πράγμα ποὺ
δὲν ἀληθεύει).

3. Βλ. Th. P o r a, Onufri piktori i madh..., δ.π., 209, καὶ τοῦ Ἰ δ ι ο υ, Piktoret mesje-
tarë shqiptarë, δ.π., φωτ. 26.

4. Βλ. Th. P o r a, Onufri piktori i madh..., δ.π., 209, καὶ V. P u z a n o v a - D. D a m o, O tvorcestve..., δ.π., φωτ. 9.

5. B l o r a, Mbishkrimet e kishave të shqiptarisë si burime historike, «Buletin
për Shkencat Shqërore» 1958¹ (σ. 218-250) 241, ἐπιγρ. 18. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο τοῦ Pora
λείπουν οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα καὶ δὲν τηρεῖται σ' αὐτὸ κατὰ κανένα τρόπο ὁ γραφικὸς
χαρακτήρας τοῦ Ὀνουφρίου· ἐπίσης ὑπάρχει συγκεχυμένη ἀπόδοση τῶν γραμμάτων σὲ
μερικά σημεία, π.χ. μεταξύ τῶν λ. «ομπολα» καὶ «Νεοκαστ/ρου», στὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου
καὶ τῆς σελήνης κ.λ. Τὸ ἔτος ΖΕΒ(7062 ἀπὸ Ἀδάμ=1553/54 μ.Χ.) εἶχε ἰνδικτιῶνα 12(ΙΒ),
κύκλο ἡλίου 6 (ζ) καὶ σελήνης 13 (ΙΓ) (βλ. V. G r u m e l, δ.π.). Ὁ Pora στὴ μεταγραφὴ
τοῦ παραλείπει τὴν ἰνδικτιῶνα, καθὼς καὶ τὴν προσθήκη τοῦ [Ι] στὸ ἀριθμητικὸ ποὺ ἀνα-
φέρεται στὸν κύκλο τῆς σελήνης ([ΙΓ]), ἐνῶ ἀποδίδει τὸ ἀριθμητικὸ IB στὸν κύκλο τοῦ
ἡλίου (ἀντὶ γιὰ τὸ σωστὸ ζ, τὸ ὁποῖο παραβλέπει).

Γιὰ τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τοῦ Γυμνασίου (τῆς ἐνορίας Ἀγ. Ἀναργύρων) στὴν Καστοριά¹ θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ προσθέσω ὅτι στὸ ἱερὸ τοῦ ναοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ παρέθεσα παραπάνω, σώζεται ἀποτοιχισμένο καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ ὁράματος τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 4), στὸ πάνω μέρος τοῦ ὁποίου φαίνονται τὰ κάτω ἄκρα δύο στηθαρίων. Ἀρι-

Εἰκ. 4. Ἀγ. Ἀναργυροὶ (Γυμνασίον). Τμήμα ἀποτοιχισμένης τοιχογραφίας με θέμα τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

στερὰ τοῦ μικροῦ Χριστοῦ (ὁ ὁποῖος μὲ τὸ δεξιὸ χερί δὲν δείχνει πρὸς τὴ μεριά ὅπου θὰ βρισκόταν ὁ Ἀρειος, ἀλλὰ εὐλογεῖ) εἶναι γραμμένο: (ΑΡΕΙ)-

1. Τὸ μνημεῖο ἀνακαινίστηκε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1947. Ὁ Τσαμίσης (δ.π., 140) ἀναφέρει καὶ ἄλλη μιὰ ἐπισκευὴ «γενομένη πρὸ πολλῶν ἐτῶν» (ἴσως στά ἔτη 1900-1901, ὅπως δείχνουν οἱ τοιχογραφίες στὸ ἱερὸ καὶ ἀρκετὲς φορητὲς εἰκόνες), ἐνῶ ὁ Ὀρλάνδος (δ.π., 184) χαρακτηρίζει τὸ ναὸ νεότερο. Ὁ Μουτσόπουλος (Καστοριά. Λεώκωμ., δ.π., 60, εἰκ. 3), ἀνάμεσα στὶς ἄλλες φωτογραφίες τοῦ ναοῦ, παραθέτει καὶ αὐτὴν μιὰς ἐντοιχισμένης πλάκας σὲ ἐξωτερικὸ τοῖχο, ὅπου ἡ ἡμερομηνία: 1867 Ἀπριλίου 25. Ἡ πλάκα αὕτῃ (ἡ ἵχνη τῆς ἀποτοιχίσεώς της) δὲν ὑπάρχει σὲ κανένα ἐξωτερικὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ, ἐνῶ εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ μὴ ἀναφορά της ἀπὸ τοὺς Ὀρλάνδο καὶ Τσαμίση (ὁ Γούναρης, δ.π., 80, ὑποσημ. 4, παίρνοντας ὑπόψη τὴν παραπάνω φωτογραφία, συγχέει ἐντελῶς τὸ μνημεῖο μὲ τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τῆς ἐνορίας Καρύδη).

ΟC Ο ΑΦΡΩΝ. Παρὰ τὴν προσθήκη τῶν κτιρίων, ποὺ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραπάνω τοιχογραφίας (πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ζωγράφος εἶχε περισσότερο χῶρο στὴ διάθεσή του), οἱ εἰκονογραφικὲς ἀναλογίες μὲ τὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Καστοριάς¹ καὶ Μεταμόρφωσης στὴ μονὴ τοῦ Ζιζε², ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνολογία καὶ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας, δείχνουν ἀμέσως τὴν τέχνη τοῦ Ὀνούφριου.

Στὸ Δ. τοῖχο τῶν Ἀγ. Ἀναγύρων σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση τὸ κάτω μέρος ὁλόσωμων ἱατρῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων. Ἀπὸ τὴν τεχνολογία ἰδίως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες λεπτομέρειες³, γίνεται φανερό ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς δὲν εἶναι τοῦ Ὀνούφριου. Ἀνάμεσά τους ὁμοῦ φαίνεται τμῆμα ἐνὸς ἄλλου ἀρχαιότερου στρώματος τοιχογράφησης, μὲ ἀνθικὰ κοσμήματα ἐναλλασσόμενου κόκκινου καὶ μαύρου χρώματος πάνω σὲ κάμπο μὲ τὸ χρῶμα τῆς ὄχρας (ὁ Ὀνούφριος ἀκολουθεῖ τὴ διαδεδομένη αὐτὴ συνήθεια τῆς ἀπεικόνισης ἀνθικῶν κοσμημάτων μὲ τοὺς παραπάνω χρωματισμοὺς καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Καστοριάς, στὸ Ν. παράθυρο τοῦ ἱεροῦ). Βγαίνει λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι μετὰ τὴν ἀρχικὴ ζωγράφισι τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Ὀνούφριο ἔγινε μιὰ ἐπιζωγράφισι κατὰ τὸν 17ο ἢ 18ο αἰ., τῆς ὁποίας ἔχνη ἴσως εἶναι καὶ αὐτὰ ποὺ φαίνονται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Ν. τοίχου, ἐκεῖ ὅπου ἔχει ἀπολεπιστεῖ τὸ νεότερο ἐπίχρισμα. Ἀς σημειωθεῖ τέλος ὅτι καὶ στὸ ἱερό, κατόπιν δοκιμαστικῆς, προφανῶς, ἀπόξεσης τοῦ νεότερου στρώματος ἀσβεστοκονιάματος, φάνηκαν ἔχνη πολὺ φθαρμένης τοιχογραφίας.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησις τῶν δύο ναῶν στὸ Ζιζε, ὁ Βαβιέ⁴ ἀναφέρει ὅτι στὴ Μεταμόρφωσι βρίσκεται μιὰ πολὺ φθαρμένη κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἴσως δώσει στὸ μέλλον ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ, μετὰ τὸν καλὺτερο καθαρισμὸ τῆς. Ὁ ἴδιος πάντως θεωρεῖ ὅτι τὰ δύο μνημεῖα ζωγραφίστηκαν συγχρόνως, καὶ μάλιστα τὸ ἔτος 1535· στὸ τελευταῖο συμπέρασμα καταλήγει μὲ βάση τὴν τεχνολογικὴ ὁμοιότητα τῶν τοιχογραφιῶν τους μὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Δέησης, ποὺ σώζεται στὸ εἰκονοστάσι τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸ Ζιζε, καὶ τὴν ὁποία ἀποδίδει μὲ βεβαιότητα στὸν Ὀνούφριο. Στὴν εἰκόνα ὑπάρχει ἀφιέρωσι, σὲ κυριλλικὴ γραφή, μὲ τὴ χρονολογία 1535 (ἢ, σωστότερα, 1534/35)⁵. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ παραπάνω εἰκόνα⁶ δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Ὀνούφριο, ὅχι μόνο γιὰ

1. Βλ. Γ. Γούναρη, ὁ.π., πίν. 11β.

2. Βλ. Β. Βαβιέ, ὁ.π., φωτ. 9.

3. Π.χ. τὰ ἱατρικὰ κιβωτίδια τῶν ἁγίων, ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ IC XC(N) NIKA στὸ τμῆμα κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα τοῦ μεταγενέστερου γυναικωνίτη κ.λ.

4. Ὁ.π., 276. (Εὐχαριστῶ τὸν κ. Β. Κυριακούδη γιὰ τὴ μετάφρασι τοῦ κειμένου).

5. Βλ. ἀπόγραφὸ τῆς, ὁ.π., 277.

6. Ὁ.π., φωτ. 17-18.

τό λόγο ότι αυτός την εποχή εκείνη βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στη Βενετία ως μαθητευόμενος (βλ. παρακάτω, σ. 353), αλλά ακόμη, επειδή σ' αυτήν οι μορφές είναι σχετικά κοντόχοντρες (σε φανερή αντίθεση με τη ραδιόντητα των μορφών του 'Ονούφριου, τόσο στις τοιχογραφίες όσο και στις φορητές εικόνες), με πύχωση κάπως σκληρή και άνησυχη¹ επιπλέον ο χαρακτήρας των γραμμάτων είναι επίσης διαφορετικός από εκείνον του 'Ονούφριου. Έτσι νομίζω ότι το ζήτημα της χρονολόγησης των δύο αυτών ναών παραμένει ανοιχτό.

Εκτός όμως από την τοιχογράφηση ναών, ο 'Ονούφριος ασχολήθηκε και με τη ζωγράφιση φορητών εικόνων. Ο Th. Porra, με βάση τα εικονογραφικά θέματα, τον τρόπο εργασίας, τους χρωματικούς συνδυασμούς και παλαιογραφικές παρατηρήσεις, απέδωσε σ' αυτόν έναν αριθμό ανυπόγραφων εικόνων που σώζονται στο τέμπλο του ναού του Εὐαγγελισμού στο Βεράτι και στο μουσείο των Τιράνων¹. Σ' αυτές προστέθηκαν αργότερα από τους 'Αλβανούς έρευνητές και μερικές άλλες εικόνες, επίσης ανυπόγραφες². Έδω έχω να προσθέσω ότι στους 'Αγ. 'Αναργύρους του Γυμνασίου στην Καστοριά, πάνω στο πολύ όρατο ξυλόγλυπτο τέμπλο, υπάρχουν δύο μεγάλες εικόνες του 'Ονούφριου (127×94,5×2,9 cm), των οποίων τα πρόσωπα είναι επιζωγραφισμένα. 'Η απόδοσή τους σ' αυτόν γίνεται αδίστακτα μετά από τη σύγκριση του χαρακτήρα των γραμμάτων των επιγραφών των δύο εικόνων (εϊκ. 5, βλ. ιδίως τα γράμματα Γ και Τ· χαρακτηριστικά είναι επίσης και τα Φ, Ξ, Ζ, Ω) με τον γρ. χαρακτήρα του 'Ονούφριου³, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε και ο δημιουργός του πρώτου στρώματος τοιχογραφιών της εκκλησίας.

Η μία εικόνα (εϊκ. 6) δείχνει το Χριστό να εύλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό να κρατά ανοιχτό ευαγγέλιο, όπου είναι γραμμένο με κόκκινα γράμματα: ΕΓΩ ΗΜΗ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΝ ΚΟ(Μ)ΜΟΝ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ

1. Βλ. Th. Porra, Onufri ikonograf..., δ.π.· του ίδιου, Onufre, une figure éminente..., δ.π., 294 και φωτ. 1, 2, 3 και 5· του ίδιου, Icônes et miniatures..., δ.π.

2. Βλ. Dh. Dhamao, L'élément ethnographique..., δ.π., 547, και H. Nallbani, δ.π.

3. Βλ. N. Μουτσόπουλου, δ.π., πίν. 6^α (σ. 19) και επιγρ. 130-144, καθώς και Th. Porra, Onufri ikonograf..., δ.π., 56-59. Πρβλ. και το σύμπλεγμα ΑΓΓΕ της λ. «άγγέλων» με το ανάλογο σύμπλεγμα στην επιγραφή του ελληταρίου του δεξιού μελωδού (Κοσμά του Μαΐουρα;), που βρίσκεται στο Δ. τοίχο των 'Αγ. 'Αποστόλων του Γεωργίου. Τα γράμματα των εικόνων εμφανίζουν μία μεγαλύτερη διακοσμητική τάση από αυτά των τοιχογραφιών· ή μεγαλύτερη διακοσμητικότητα και λεπτομέρεια στις φορητές εικόνες του 'Ονούφριου σε σύγκριση με τις τοιχογραφίες του επισημαίνεται και από τους Th. Porra (Onufre, une figure éminente..., δ.π., 300) και H. Nallbani (δ.π., 89).

ΕΜΟΗ, ΟΥ ΜΗ ΠΕΡΙΠΑΤΗΣΗ ΕΝ ΤΗ ΣΚΟΤΙΑ ΑΛΛ ΕΞΕΙ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.
Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ βρίσκονται γραμμένες με σκουρόχρυσα γράμματα οἱ ἐπιγραφές: $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$, $\text{O} [\Omega]\text{N}$ καὶ $\text{O} \text{ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ}$ (εἰκ. 5).

Ἡ ἄλλη εἰκόνα δείχνει τὴν Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸ Χριστὸ (εἰκ. 7), μετὶ τῆς ἐπιγραφῆς: $\overline{\text{MHP}}' \overline{\text{ΘN}}$, $\overline{\text{IC}}' \overline{\text{XC}}'$, $\text{O} \overline{\text{ΩN}}$ καὶ $\text{H} \text{ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ}$

Εἰκ. 5. Δείγματα γραφικοῦ χαρακτῆρα ἀπὸ τῆς δύο εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀναγύρων.

ΑΓΓΕΛΩΝ (οἱ ἐπιγραφῆς αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα εἶναι κόκκινα, ἔχουν ξαναγραφεῖ, κάπως πρόχειρα, μετὰ κόκκινο χρῶμα πάνω ἀπὸ τὰ ἀρχικά—ἐπιμελημένα καὶ κομψά ὅπως πάντα—σκουρόχρυσα γράμματα τοῦ Ὁνοῦφριου, τὰ ὁποῖα ὁμως διακρίνονται ἀπὸ κάτω με σχετική εὐκολία)¹.

Ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, τὰ πρόσωπα τῶν δύο εἰκόνων εἶναι ἐπιζωγραφισμένα², τὴν τέχνη τοῦ Ὁνοῦφριου μπορούμε νὰ μελετήσουμε μόνο

1. Ἡ λ. ΤΩΝ τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς ἔχει ξαναγραφεῖ με διαφορετικὴ διάταξη τῶν γραμμάτων τῆς ἀπὸ ὅ,τι ἀρχικά.

2. Ἡ ἐπιζωγράφισις τῶν προσώπων ἐγίνε προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο ζωγράφου πού ζωγράφισε καὶ δύο ἄλλες μεγάλες φορητὲς εἰκόνες καλῆς τέχνης πού σώ-

*Εἰκ. 6. "Αγ. Ἀνάργυροι (Γυμνασίον).
Εἰκόνα τοῦ τέμπλου: Ὁ Παντοκράτωρ.*

Εἰκ. 7. Ἁγ. Ἀνάργυροι (Γυμνασίον). Εἰκόνα τοῦ τέμπλου:
Ἡ Κορία τῶν Ἀγγέλων.

στά πρόσωπα τῶν δύο ἀγγέλων τῆς δεύτερης εἰκόνας, πού δὲν ἐπιζωγραφίστηκαν (εἰκ. 8), στά μέλη καί στά ἐνδύματα γενικά. Πολύ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σύγκριση τῶν εἰκόνων αὐτῶν μὲ ἀνάλογές τους πού ἀποδίδονται στὸν Ὀνούφριο καί σώζονται στὴν Ἀλβανία¹.

Εἰκ. 8. Ἁγ. Ἀνάργυροι (Γυμνασίου). Ὁ δεξιὸς ἄγγελος τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου.

Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἡ σωστή ἀνάγνωση τῆς φράσης μὲ τὴν ὁποία ὑπογράφει ὁ ζωγράφος στὴν κτητορική ἐπιγραφή τῶν Ἁγ. Ἀποστό-

ζονται στὸ ναὸ (οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καί οἱ Ἁγ. Ἀνάργυροι Κοσμάς καὶ Δαμιανός). Αὐτὸ φαίνεται εὐκόλα ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικούς ἀνοιχτοκόκκινους ἔσω κανθοὺς τῶν ματιῶν, τὸ πλάσιμο τῶν χειλιδῶν κ.λ. Ἰσως μάλιστα πρόκειται γιὰ τὸ ζωγράφο τοῦ β' στρώματος τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἀντικαταστάθηκε μὲ σύγχρονη ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, πού βρισκόταν στὸ τέμπλο, καί τοποθετήθηκε στὸ προσωρινὸ βυζαντινὸ μουσεῖο Καστοριάς, στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνα· πρέπει νὰ διερευνηθεῖ ἡ πιθανότητα μήπως καὶ αὐτὴ εἶναι τοῦ Ὀνούφριου.

1. Βλ. H. Nallbani, ὁ.π., εἰκ. 1-6.

λων στήν Καστοριά εἶναι: «Ὁνούφριος Ἀργίτης ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τῶν Βενετιῶν» (βλ. σ. 338-342). Ἡ ἀνάγνωση αὐτῇ με ὤθησε νά ἀναζητήσω καί κάποια ἄλλη μνεῖα τῆς παρουσίας τοῦ Ὁνούφριου Ἀργίτη στή Βενετία κατὰ τήν περίοδο πρὶν τὸ 1547. Καί πράγματι στὸ φύλλο 65ν τοῦ Β' Μητρώου ἐγγραφῶν (reg. 130) τῶν μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας (ποῦ καλύπτει τὰ ἔτη 1533-1562)¹ ὑπάρχει ἡ καταχώριση τῆς ἐγγραφῆς τοῦ Nufri Argitti, ὁ ὁποῖος χωρὶς ἀμφιβολία ταυτίζεται με τὸ ζωγράφο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ ἐγγραφή του ἐγινε στίς 23 Ἀπριλίου 1534, ταυτόχρονα με αὐτὲς τοῦ Φραγκίσκου Ἀργίτη, ζωγράφου (Francisco Argitti depenttor) καί τῆς γυναίκας του Ἄννας (dona Ana mogier di ser Francisco Argitti depenttor). Καί οἱ τρεῖς τους κατέβαλαν κανονικά τὴ συνδρομὴ τους τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, ἀλλὰ κατόπιν ὁ μὲν Φραγκίσκος καί ἡ γυναίκα του παύουν πλέον νά ἀναφέρονται, ὁ δὲ Ὁνούφριος ἐμφανίζεται πάλι στίς 3 Μαΐου 1543, ὁπότε πληρώνει στὸ ταμεῖο τῆς Ἀδελφότητος 4 λίρες καί 10 σολῖδια γιὰ τὶς συνδρομὲς του τῶν προηγούμενων ἐτῶν².

Ἀπὸ τὰ παραπάνω βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ὁνούφριος βρισκόταν στή Βενετία τουλάχιστο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1534, χωρὶς νά ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμη τὴν ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα τοῦ ζωγράφου (depentor), με τὴν ὁποία ἀναγράφεται ὁ συμπατριώτης του (ἢ καί συγγενῆς του, ἀνάλογα με τὴν ἔννοια τῆς λ. Ἀργίτης)³ Φραγκίσκος, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ πιθανὸν νά ὑπῆρξε καί δάσκαλός του στή ζωγραφικὴ. Κατὰ τὰ ὀχτώμισι περίπου χρόνια (Δεκέμβριος 1534-Μάιος 1543) ποῦ μεσολαβοῦν χωρὶς νά ὑπάρχει μνεῖα τοῦ Ὁνούφριου στὸ Μητρώο, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸς ἀσχολοῦνταν ἀσφαλῶς κυρίως με τὴ σπουδὴ τῆς ζωγραφικῆς, ἴσως μάλιστα συμπλήρωνε τὰ ἔσοδά του καί με τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων⁴. Στὸ τελευταῖο συμπέρασμα καταλήγω με βάση τὸ πλῆθος τῶν ἐκφράσεων καί παλαιογραφικῶν σημείων ποῦ χρησιμοποιεῖ στήν κτητορικὴ ἐπιγραφή τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καί στίς ἄλλες ἐπιγραφές του, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶνται σχεδὸν ἀποκλειστικά στὰ χειρόγραφα⁵.

1. Φ. Μαυροειδῆ, Συμβολὴ στήν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας..., ὅ.π., 217.

2. Βλ. Φ. Μαυροειδῆ, ὅ.π., 216-217. Γιὰ τὸν Φραγκίσκο Ἀργίτη βλ. καί Μ. Μανούσακα, Ἑλληνες ζωγράφοι ἐν Βενετίᾳ μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, «Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδου», Βενετία 1974, 217, καί Φ. Μαυροειδῆ, ὅ.π., 81. Ὅσον ἀφορᾷ στήν καθυστερημένη πληρωμὴ τοῦ Ὁνούφριου γιὰ τὶς συνδρομὲς του τῶν προηγούμενων ἐτῶν, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο στὸ Β' Μητρώο (βλ. καί ὅ.π., 162).

3. Βλ. σ. 339-340 ἐδῶ.

4. Βλ. καί Φ. Μαυροειδῆ, ὅ.π., 87.

5. Π.χ. ἡ χρονολόγηση με τοὺς ἡλιακοὺς καί σεληνιακοὺς κύκλους καί τὰ ἀνάλογα σύμβολα ποῦ χρησιμοποιεῖ (βλ. σ. 337), ἡ ἐκφραση «ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τῶν Βε-

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, και συγκεκριμένα κατά τα έτη 1540-1545, μνημονεύεται στη Βενετία και κάποιος παπάς 'Ονούφριος από τὸ Ναύπλιο (para Onufrio ἢ Onofrio ἢ Nufrio ἢ Nufri da Napoli de Romania)¹, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐφημέριος στὸν 'Αγ. Γεώργιο καὶ ἀπὸ τὸ 1543 ὥς τὸ 1545 πληρωνόταν κανονικὰ γιὰ τὶς λειτουργίες ποὺ ἔκανε στὸ ναό². 'Απὸ τὸ 1541 ὑπῆρξε ἐνοικιαστής μικροῦ οἰκήματος ποὺ ἀνῆκε στὴν 'Ελληνικὴ 'Αδελφότητα³, ὑπάρχουν δὲ ἀρκετὲς ἀναφορὲς τοῦ ὀνόματός του σὲ δωρεές, συμβόλαια, διαθήκες κ.λ. τῶν ἐτῶν 1542-1544⁴. 'Εχοντας ὑπόψη ὅτι ὁ ζωγράφος 'Ονούφριος ἦταν, τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 1553/54, πρωτοπαπάς (πρωτοπρεσβύτερος) Νεοκάστρου (βλ. προηγ.), ἀξίωμα ποὺ ὑποδηλώνει συνήθως ἀρκετὰ χρόνια προηγούμενης ἱερωσύνης, νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε γίνεи ἱερωμένος ἤδη κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμονῆς του στὴ Βενετία (παρόλο ποὺ στὴν ἐπιγραφή τοῦ 1547 στὴν πρόθεση τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων, ὅπως ἐξάλλου καὶ σ' ἐκείνη στὸν 'Αγ. Νικόλαο τοῦ Shelcan, παραλείπει τὴν

νετιῶν» (βλ. σ. 342, ὑποσημ. 3), τὸ (καὶ) ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὶς λέξεις «μνήμην» καὶ «σώτηρί(αν)» τῆς 5ης σειρᾶς (βλ. π.χ. E. Mioni, Εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ παλαιόγραφια (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη), 'Αθήνα 1977, 117), οἱ παρακλήσεις μὲ τὶς ὁποῖες κλείνει τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές του (βλ. σ. 343) καὶ ἡ ἔκφραση «τάχα καὶ ζωγράφου» (ἡ λ. «τάχα» εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τῶν κωδίκων, π.χ. «Γεώργιος Στατινὸς τάχα καὶ ζωγράφος», «'Αγάθων τάχα καὶ μοναχός», «'Ανδρόνικος ὁ Βασιλικὸς καὶ τάχα ἱερεὺς» κ.λ., βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, ἀντίστ. 84, 1 καὶ 30). Σ' αὐτὰ ἂς προστεθεῖ καὶ ἡ λόγια ἔκφραση: «'Όταν εἰς Θεὸν ἐκπετάσῃ τὰς χεῖρας σου...» (βλ. σ. 345), ἡ ὁποία πάντως συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς (βλ. Α. Ξυγγόπουλου, 'Η παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Βοσκοχωρίου, «Μακεδονικά» 1, 1940, 20, ὑποσημ. 1).

1. Βλ. Φ. Μαυροεῖδη, ὅ.π., 34, Ε. Λιάτα, 'Ιερεῖς τῶν 'Ελλήνων τῆς Βενετίας ἀπὸ 1412-1558, «Θησαυρίσματα» 13 (1976) 99, καὶ Κ. Μέρτζιου, 'Οκτὸ διαθήκαι 'Ελλήνων Βενετίας (1535-1549), «Μνημοσύνη» 1 (1967) 174-198.

2. Βλ. Ε. Λιάτα, ὅ.π., καὶ Φ. Μαυροεῖδη, ὅ.π., 34, ὑποσημ. 9.

3. Βλ. Φ. Μαυροεῖδη, ὅ.π., 34, ὑποσημ. 9, καὶ 59, ὑποσημ. 6.

4. Τὸ 1542 προσφέρει 18 σολδία γιὰ μιὰ τάβλα τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. Γεωργίου καὶ πάλι 3 λίρες καὶ 10 σολδία γιὰ πέτρες γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ ναοῦ (βλ. Ε. Λιάτα, ὅ.π.). Στὴ διαθήκη τοῦ Φιλίππου Νάντολο τοῦ ποτὲ Φιλίππου ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ χρονολογία 6 Φεβρουαρίου 1543, ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «'Αφίω μόνον ἐπίτροπον τὸν εὐλαβὴ παπᾶ 'Ονούφριον ἐκ Ναυπλίου... 'Ετι ἀφίω εἰς τὸν ἐπίτροπόν μου δύο βαρέλια κρασί ποὺ εἶναι εἰς τὸ σπίτι μου, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ φροντίσῃ νὰ μὲ θάγῃ καὶ νὰ προσεύχεται ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς μου... Τὰ ὑπόλοιπα ἀγαθὰ μου κινητὰ καὶ ἀκίνητα τὰ ἀφίω εἰς χεῖρας τοῦ ἐπίτροπού μου ὁ ὁποῖος δύναται νὰ τὰ διαθέτῃ κατὰ βούλησιν διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ» (Κ. Μέρτζιου, ὅ.π., 188-189). 'Ο Σταμάτης 'Ανδρόνης τοῦ ποτὲ Νικολάου ἀπὸ τὸ Ναύπλιο τοῦ ἀφήνει στὴ διαθήκη του τῆς 29ης Μαρτίου 1544 τρία δοκάτα (ὅ.π., 189-190), ἐνῶ ὁ 'Ονούφριος ὑπῆρξε συντάκτης (πρὶν ἀπὸ τὶς 10 'Απριλίου 1544) τῆς διαθήκης τοῦ Γεωργίου Frisari ἀπὸ τὴ Ρόδο (βλ. Φ. Μαυροεῖδη, ὅ.π., 34, ὑποσημ. 9). Τέλος, στὶς 9 Φεβρ. 1544 (βενετικὸ ἔτος 1543) πλήρωσε γιὰ τὴν Maria Damobbi τὴν συνδρομὴ τῆς στοὶ ταμεῖο τῆς 'Αδελφότητος (ὅ.π., 162 καὶ 262).

προσθήκη τῆς λ. «ιέρεως» δίπλα στο «Ὁνούφριου») καὶ ἐπομένως νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν παραπάνω παπὰ Ὁνούφριο¹. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ γεγονότα ταιριάζουν χρονολογικὰ (τὸ 1545 σταματοῦν οἱ μνεῖες γιὰ τὸν παπὰ Ὁνούφριο στὴ Βενετία, ἐνῶ δυὸ μόλις χρόνια ἀργότερα, τὸ 1547, ἡ φράσις «ἐκ τῆς λαμπροτάτης πόλεως τῶν Βενετιῶν» στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους ὑποδηλώνει τὴν πρόσφατη ἀναχώρηση τοῦ Ὁνούφριου Ἀργίτη ἀπὸ τὴν ἴδια πόλιν), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορά τῆς πληρωμῆς τῶν ἐξόδων ἀπὸ τὸν *papa Nofrio*, στὶς 3 Δεκεμβρίου 1543, γιὰ τὸν ἐνταφιασμό τῆς *dona Ana* στὸ *Campo dei Greci*², πληρωμὴ ποὺ δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἂν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ *dona Ana* ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὴ γυναῖκα τοῦ ζωγράφου Φραγκίσκου Ἀργίτη, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, ὁ ζωγράφος Ὁνούφριος ἦταν πιθανότατα στενὰ συνδεδεμένος. Ἐξάλλου ἡ προσθήκη στὸ ὄνομα τοῦ παπὰ Ὁνούφριου τοῦ ὅρου «*da Napoli de Romania*» (ἐκ Ναυπλίου) ἀντὶ τῆς λ. «Ἀργίτης» δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴν ταύτιση τῶν δύο προσώπων· συγκεκριμένα ἂν ἡ λ. «Ἀργίτης» θεωρηθεῖ ὡς ἐπίθετο τοῦ Ὁνούφριου, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὸς καταγόταν ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, ἐνῶ ἂν ληφθεῖ ὡς δηλωτικὸ τῆς καταγωγῆς του (βλ. καὶ σ. 340, ὑποσημ. 2), τότε ὁ ὅρος «ἐκ Ναυπλίου» δείχνει τὴν προέλευσή του, δηλαδὴ τὸν τόπο διαμονῆς του πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Βενετία (ἡ δήλωσις ἄλλοτε τῆς προγονικῆς πατρίδας κάποιου μέλους καὶ ἄλλοτε τοῦ τόπου τῆς τελευταίας μόνιμης ἐγκατάστασής του δὲν ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος)³. Στὴ δευτέρη ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις ἡ ἀναχώρηση τοῦ Ὁνούφριου ἀπὸ τὴ γενέτειρά του Ἄργος καὶ ἡ ἐγκατάστασή του ἀρχικὰ στὸ γειτονικὸ Ναύπλιο δικαιολογεῖται πλήρως ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ βενετοκρατούμενη ἀκόμη τότε πόλις τοῦ Ναυπλίου ἀποτελοῦσε μεγάλο κέντρο στὴν Πελοπόννησο⁴.

Ἡ σωστὴ ἀνάγνωσις τῶν λ. «Ὁνούφριος Ἀργίτης» καὶ «Βερετιόν» στὴν ἐπιγραφή τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Καστοριάς καὶ ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἐγγραφῆς τοῦ Ὁνούφριου Ἀργίτη στὸ Β' Μητρώο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας δίνουν, νομίζω, ὀριστικὸ τέλος τόσο στὴ διαμάχη γιὰ τὸ ἂν

1. Οἱ πιθανότερες ἀπλῆς συνωνυμίας τῶν δύο προσώπων μειώνονται καὶ ἀπὸ τὴ σπανιότητα τοῦ ὀνόματος Ὁνούφριος. Ἐνδεικτικὸ εἶναι π.χ. ὅτι στὸν κατάλογο τῶν *M. Voegel-V. Gardthausen* (*Die griechischen Schreiber...*, ὁ.π.) στὸ σύνολο τῶν ἀντιγραφῶν δὲν ἀναφέρεται κανένας μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα.

2. Βλ. *Ε. Λιτάτα*, Μνεῖες θανάτων Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ ταμιακὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῶν ἐτῶν 1536-1576, «Θησαυρίσματα» 11 (1974) 210.

3. Βλ. *Φ. Μαυροειδῆ*, ὁ.π., 64.

4. Γιὰ τὶς μεταναστεύσεις Ναυπλιωτῶν στὴ Βενετία κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. ὁ.π., 65-67.

ὁ ζωγράφος σπούδασε ἢ ὄχι στὴ Βενετία¹, ὅσο καὶ σ' αὐτὴν σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνικότητά του, ἂν δηλαδὴ ὑπῆρξε Ἀλβανός, ὅπως ὑπογραμμίζουν ἐπιμονὰ σὲ πλῆθος ἄρθρων τοὺς οἱ Ἀλβανοὶ ἐπιστήμονες², ἢ Ἕλληνας. Τελειώνοντας, θὰ ἠθελεὰ νὰ τονίσω ὅτι ὁ ζωγράφος Ὀνούφριος, «ἐκπρόσωπος μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης μὲ ὑψηλοῦς, γιὰ τὴν περιοχὴ, στόχους»³ καὶ ἀρχηγὸς ὁλόκληρης «σχολῆς»⁴, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ διεξοδικότερα ὄχι μόνον στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας στὴ Βενετία, γιὰ τὴν πιθανὴ ἀνεύρεση καὶ ἄλλων, ἀδημοσίευστων μέχρι τώρα, στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐκεῖ διαμονή του, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς καί, ἰδίως, φορητὲς εἰκόνες τῆς ΒΔ. Ἑλλάδας καὶ τῶν κοντινῶν περιοχῶν τῆς Ἀλβανίας καὶ Γιουγκοσλαβίας, ποὺ ἀποτελέσαν, ἀπὸ ὅ,τι τουλάχιστο μᾶς εἶναι μέχρι σήμερα γνωστό, τὸν ἀποκλειστικὸ τόπο τῆς καλλιτεχνικῆς του παραγωγῆς.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΚΟΛΟΜΠΙΑΣ

1. Ὁ Th. Porra, διαφωνώντας μὲ τὸν Ὀρλάνδο ποὺ θεωρεῖ ὡς τόπο σπουδῶν τοῦ Ὀνούφριου τὴ Βενετία, ὅπου «εἰσπύδοντο ζωγραφικὴν παρὰ διασήμοις διδασκάλοις πλεῖστοι ἐξ Ἑλλάδος νέου» (Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, δ.π., 162), ὑποστηρίζει ὅτι σπούδασε στὴν Ἀλβανία, ὅπου εἶχε καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ διδαχθεῖ πολλὰ ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς ζωγραφικῆς διακόσμησης τῶν τοπικῶν ναῶν (Βλ. Th. Porra, Onufre, une figure éminente..., δ.π., 293). Τὶς δυτικὲς ἐπιδράσεις στὸ ἔργο του τὶς ἐξηγεῖ μὲ βάση τὶς ἱστορικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στὴν Ἀλβανία, καὶ συγκεκριμένα μὲ τοὺς δεσμοὺς τῶν Ἀλβανῶν ἀποίκων ἰδίως τῆς νότιας Ἰταλίας μὲ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Ἀχρίδας, ποὺ τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐρθεῖ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἰταλικὴ τέχνη (δ.π., 301, καὶ τοῦ I d i o υ, Të dhëna të reja..., 143-144). Ὁ Γούναρης, ἀφοῦ δέχεται τὴν ἀνέγνωση «πόλεον Βερατίου» στὴν ἐπιγραφή τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, θεωρεῖ τὴν ἐπίδραση τῆς δυτικῆς τεχντροπίας στὸ ζωγράφου «μηδαμινὴ» (βλ. Γ. Γ ο ὕ ν α ρ η, δ.π., 53) ὥστόσο σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου του ὁ ἴδιος παραδέχεται δυτικὲς ἐπιδράσεις (δ.π., π.χ. 35, 37 (ὑποσημ. 2), 53, 84, 93 καὶ 97). Πάντως ὁ Ὀνούφριος γενικὰ διατηρεῖ στὸ ἔργο του τὴ βυζαντινὴ παράδοση (βλ. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, δ.π., καὶ Α. Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο υ, Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς..., δ.π., 259, 281).

2. Βλ. σ. 341, ὑποσημ. 1 καὶ 3. Μάλιστα ὁ Porra (Onufre, une figure éminente..., δ.π., 293, καὶ Të dhëna të reja..., δ.π., 143, 145) θεωρεῖ, ἐντελῶς αὐθαίρετα, ὅτι ἦταν αὐτόχθονας τῆς κεντρικῆς Ἀλβανίας καὶ ὅτι πιθανότατα καταγόταν ἀπὸ τὸ Ἑλμπασάν. Γενικὰ οἱ Ἀλβανοὶ στὰ ἄρθρα τοὺς θεωροῦν τὸν Ὀνούφριο τὸν πιὸ σημαντικὸ ζωγράφου τῆς χώρας τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἐντάσσουν χωρὶς δισταγμὸ τὸ ἔργο του στὴν ἄλβανικὴ παράδοση.

3. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη..., δ.π.

4. Γιὰ τὴ «σχολὴ Ὀνούφριου» καὶ τοὺς συνεχιστές του (τὸ γιό του Νικόλαο, τὸ συνεργάτι αὐτοῦ Ἰωάννη, τὸν Ὀνούφριο Κυπριώτη κ.λ.) βλ. π.χ. Th. Porra, Onufre, une figure éminente..., δ.π., 295, καὶ D h. D h a m o, Mbi disa ikona të Panjohura të piktor Nikollës dhe Onufër Kipriotit, «Studime Historike» 1966³, 117-124.

S U M M A R Y

George Golobias, The Founder's Inscription of the Church of the Holy Apostles (Haghii Apostoli) in Kastoria and the Painter Onuphrios.

In this study the author first makes a new attempt to read the founder's inscription of the church of Haghii Apostoli in Kastoria and proves that the correct reading of two controversial words at the end of the inscription is «Αργήτης» and «Βενετιόν», showing respectively the painter Onuphrios' origin place (i.e. Argos) and his place of living before he came to Kastoria in 1547 (i.e. Venice, and not Berat, as was believed till now by several Albanian and Greek scholars). Afterwards he mentions all the inscriptions that are found in the seven churches so far known which Onuphrios painted, and gives special data for one of these churches, Haghii Anargiri (by the highschool) in Kastoria, where he points out the existence of two large icons on the altarscreen, painted by Onuphrios and later partially overpainted by another painter.

The correct reading of the sentence: «The painter was Onuphrios Argitis (who came) from the brilliant city of Venice» in the inscription of Haghii Apostoli, led the author to search for any references to Onuphrios' existence in Venice before 1547. Thus he found the entry of the painter's name in the archives of the Greek Brotherhood of Venice in 1534 and another reference to him in 1543. He also proves that the painter Onuphrios and a priest with the same name who is frequently mentioned in the Brotherhood's archives during the years 1540-1545 were most possibly the same person.

The above data put an end to the question whether Onuphrios, one of the most eminent painters of frescoes and icons of the 16th century, studied painting in Venice or not, and whether he was of Albanian (as certain Albanian scholars have persistently maintained in numerous articles in the last years) or Greek nationality.